

Петрарка

СИН ВИГНАНЦЯ

У перші роки XIV століття знову прошуміла над Флоренцією одна з тих шалених політичних бур, що їх породжували безупинні гострі чвари між «білими» та «чорними» — гвельфами і гібелінами. Саме тоді, коли пішов на вигнання Данте, рятуючись від жорстокого вироку, за яким його мали спалити живцем, тікав з Флоренції син його приятеля, сер Паренцо, громадянин Петракколо, нотаріус: суд ухвалив стягти з нього тисячу лір штрафу і відняти руку. Вигнанець зупинився в Ареццо, прегарному містечку, розташованому в долині поблизу витоків Арно і Тібуру, двох славетних рік Італії.

Та не був би флорентійцем Петракколо ді сер Паренцо, якби не спробував якнайшвидше повернутись до улюбленого міста. Пробував двічі: один раз шляхом переговорів, друге — збройною силою, з громадою інших вигнанців. Але врешті розпрощався з батьківщиною назавжди, навіть не скористався пізніше з амністії. Тим часом його молоденька дружина, вродлива Елетта Каніджані, в понеділок 20 липня 1304 року рано-вранці народила сина. Був то Франческо Петрарка. А через три роки з'явився на світ його молодший брат Джерардо. Сталося це вже в Інчізі, у верхів'ї Арно, куди перебрався флорентійський вигнанець. Петрарка мав сім місяців, коли на руках в якогось дужого молодика — його імені він не називає — перетнув Тоскану. Одного разу дитина ледь не втопилася в Арно, бо під час перевезення той молодик упав з коня. Через кілька років мандрівна родина опинилася в Пізі.

Вигнання — не мед. Петракколо не мав

ЯН ПАРАНДОВСЬКИЙ

статків, той клаптик землі, яким він володів десь за межами Флоренції, не міг прогодувати сім'ю. Трималась вона тільки завдяки розумові його та доброму імені батька й діда, які теж були нотаріусами. Петrarка завжди пишався своїм прадідом Гардзо. «Це була людина, — писав про нього поет уже в дозрілому віці, — великих чеснот і такого інтелекту, якого тільки можна було досягти без літературної освіти. Не тільки сусіди питали в нього порад у домашніх справах, щодо торгівлі, контрактів і одруження дітей, не тільки чиновники — у справах державних, але й учені з близьких і з далеких місць прислухались до його думки у найважливіших філософських питаннях, і всі захоплювалися слушністю його суджень та гострого розуму. Бездоганно й щасливо прожив він сто чотири роки і помер, як Платон, у день свого народження, ще й у тому самому ліжку, де народився. Я вже пересягнув юнацький вік, а жило ще багато людей, котрі розповідали про нього різні дива».

Не подвигами на полях битв і не спаленням здобутих міст уславився рід Петrarки. То був чесний, працьовитий рід городян, добре відомий усім флорентійцям, що, так само, як і сер Петракколо, опинилися в Авіньйоні. Там відразу виникла чимала флорентійська колонія, що складалася із таких, як він, вигнанців та з тих, кого духовний сан чи власна заповзятість привели в сусідство з папським двором. Насамперед прибували великі й дрібні банкери, злотники, різні митці, без яких не обходились при спорудженні нових та розбудові старих палаців. Італійці, що вічно сварились між собою на батьківщині, серед чужих жили в злагоді й горнулися докути. Осівши переважно в парафії св. Петра, на вулицях, що оточували біржовий майдан, вони створили окрему дільницю з власними братствами, цехами, святами, юрисдикцією і своєю культурою впливали на значно відсталіших французів. Сер Петракколо міг розраховувати на підтримку земляків.

Франческо було вісім літ, коли 1312 року батьки його перебралися в Авіньйон. До Марселя добиралися мсрем, аж раптом знялася буря, і корабель мало не затонув коло самого порту. Вже три роки, як Авіньйон, тихе місто над Реною, перетворилось на новий Рим, папську столицю. Треба було спішно зводити палаци та будинки, вежі й фортеці. На найважчі роботи зганяли сюди взятих у неволю в Іспанії маврів та сарацинів. Небавом місто оперезали високі мури, папський палац скидався на фортецю, вирубану в скелі. Піднявшись на неї, можна було побачити за дахами й дзвіницями міста повільну течію Дюранс, а з другого боку велична Рона несла незліченні кораблі, плоти й човни. То був водний шлях, що сполучав Францію з Англією, Фландрією, Італією.

Розбудовувалися старі й виростали нові церкви, з ранку до вечора били дзвіни в домініканців, францісканців, у церквах святої Катерини та святого Петра; серед них вирізнялися срібний дзвін палацу, яким папа скликав кардиналів на консисторію, і той «Дутурессо» в Сен-Дідье, що звав докторів права на лекції. Вночі численні монастири озивалися малими дзвонами. Місто було брудне, тісне й темне. Небо над вузькими вуличками затуляли навислі галереї та балкони, прикріплені сторч до стін вивіски заїздів, винарень, крамниць, які виставляли свої товари, де тільки можна. То було велике торговисько, де продавали геть усе, що родила й виробляла тогочасна Європа й що могло потрапити сюди з далеких, незнаних країн Сходу.

З Флоренції йшли образи святих, вбрання для духівництва, вироби золотарів, з Мілана — мечі, списи, панцери, з Венеції — шовки, з Бургундії — тканини, з Фландрії — сукна, з Парижа — килими й емалі, з Іспанії — прянощі, тиснена козяча шкіра, східні килими, з Лукки — славнозвісна парча. Всі відомі банкірські domi Флоренції та Сієни мали тут свої філії. Ніхто себе тут не почував самотнім, кожен міг зустріти земляків. Заїзди «Під червоним капелюхом», «Під трьома стовпами», «Під паперовим змієм» перегукувалися всіма мовами.

Міст св. Бенезе, славнозвісний авіньйонський міст, над яким і донині лунає пісенька: «Sur le pont d'Avignon on y danse...»¹, мовби відлуння веселого й бурхливого життя кількох поколінь XIV століття, був свідком незліченних процесій, похоронів, весільних поїздів, походів прочан. Обладунки, султані на шоломах, шовки, оксамити, парча, пурпурові кардинальські й фіолетові єпископські шати засліплювали поштових городян, які вчора лягли спати в глухій провінції, а сьогодні прокинулись у буйній гомінливій столиці.

Один день був не схожий на інший. Крім великих подій, як-от похорон папи, конclave, вибори й висвячення наступника, oprіч таких незвичайних урочистостей, як канонізація святого Фоми Аквінського, що був споріднений з половиною правлячих династій у Європі, щодня можна було спостерігати турніри, регати на Роні, прибуття чужоземних послів, з-поміж яких запам'ятався своїм фантастичним почтом посол від татарського хана або тільки полякам пам'ятні ambasciatori et писці regis Poloniae² із давніми, призабутими іменами. Іноді цілими тижнями не знімали килимів, що ними прикрашали балкони та вікна, а поки встигали прибрати чи затоптати квіти, якими вчора було засипано вулиці, вже нові букети летіли з рук одягнених у біле дітей.

За духівництвом, чиновниками й придворними римської курії тисячі людей тяглися в Авіньйон по хліб, який легко було здобути

¹ «На авіньйонському мосту танцюють...» (франц.).

² Посли та вісники короля Польщі (лат.).

в кипучому житті. За ними сунула всяка голота, і через кілька літ ніхто не впізнавав міста простих, спокійних людей. Тут нап'яли намети й астрологи, й захарі, й алхіміки, як наприклад Арно з Вільнева, котрий, коли вірити Климентію V, обернув мідь на золото і за кілька століть до Фауста створив у колбі людську істоту, гомункулуса, і ті, хто замовляв рани, і лікарі, що лікували рак порошком зі смарагдів, сиплючи його в страви та напої, і гірші від них чаклуни, які ліпили фігурки з воску, щоб, колючи їх, напустити смертельну хворобу, і потаємні радники, незрівнянні майстри юридичного крутійства, і пройдисвіти, які чигали на довірливих послів від королів та герцогів з далеких країн.

Авіньйон не був готовий до цього переселення народів, не вистачало ані будинків, ані заїжджих дворів. Сер Петракколо був щасливий, що йому вдалося знайти дім у Карпентра, за двадцять з гаком кілометрів од Авиньйона. Більшість кардиналів мали резиденції в тому милому містечку, що вигрівалось на південному сонці серед сивих оливкових гаїв і незліченних бортей. Часто навідувався сюди і папа Климент V, коли йому надокучав стукіт молотків і галас мулярів, що зводили нові палаци. Сер Петракколо зв'язався якимсь чином з папською канцелярією, а що він мав ще й інші джерела прибутків, то міг пристойно утримувати дружину та двоє дітей, здається, навіть збив собі чималий статок.

В Карпентра восьмирічний Франческо почав науку, себто так зване *trivium*¹, куди входили граматика, діалектика та риторика, у старого добряка Конвеневоле да Прато, скромного бакалавра, чиє ім'я перелетіло через віки на крилах слави його учня. Під старість Петrarка зворушене згадував ті щасливі літа, коли вчитель урізноманітнював латинські вправи мандрами по гарних околицях. І сер Петракколо любив далекі прогулянки. Одного разу подалися до джерел Сорг. «Пам'ятаю як сьогодні, — писав Петrarка на схилі життя, — що, зворушений красою краєвиду, я вигукнув у хлоп'ячому захваті: «Ось місце, що припало мені до серця, я віддав би йому перевагу над усіма великими містами!»

Батько вирішив зробити з нього юриста. Петrarка спершу поїхав на навчання до Монпельє, а згодом до Болоньї. Але навіть тут він не зумів подолати в собі відрази до юриспруденції, хоч у цьому, вже старому університеті викладала вчена і вродлива Новелла, така гарна, що лекції вона читала з-за ширми, щоб своєю вродою не відвертати уваги слухачів. Єдиною втіхою була дружба. Разом з Петrarкою, єпріч брата Джерардо, вчилися Агапіто Колонна, Гвідо Сеттімо, Томмазо Калорія з Мессіни — вірні друзі всього його подальшого життя.

«На цьому навчанні я змарнував сім років», — скаржився Петrarка під старість. Він не перший і не останній поет, який нудьгував і мучився, вивчаючи юридичну науку, не перший і не останній, кому батько хотів вибити з голови поетичні дурощі. Нотаріус Петракколо, побачивши, що син через поетів занедбує пандекти², в нападі гніву кинув у вогонь його книжки, пощадивши тільки Вергелія й Ціцерона, якого сам обожнював.

Петrarка так добре вивчив право, що одного разу, взявшись обороняти приятеля, Аццо да Корреджо, виграв процес. Але успіх зовсім не заохотив юнака. То був єдиний його адвокатський

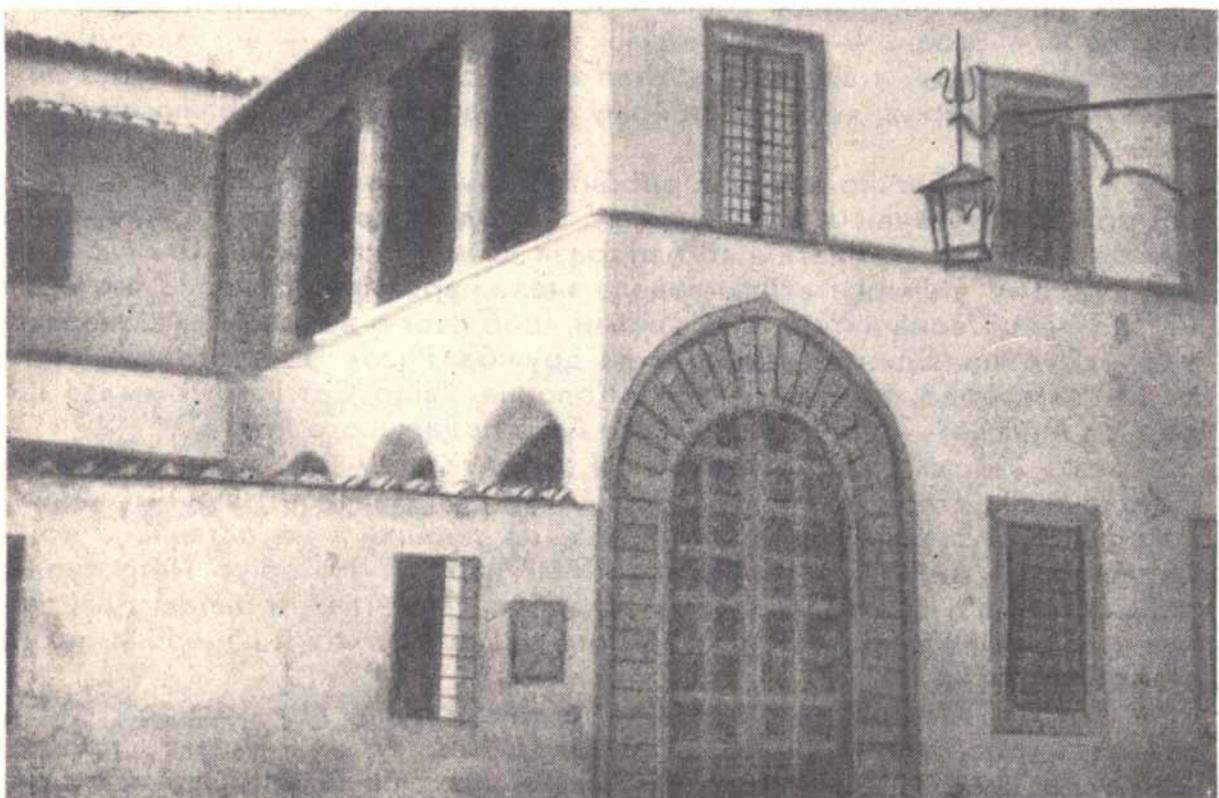
¹ Три основні науки (лат.).

² Зведення уквал давньоримських юристів, складене за величчям імператора Юстініана.

виступ. «Не вмів я, — розповідав він, — жити нечесно, а як правник не зміг би лишатися порядною людиною, якщо не хотів скидатись на простака і неука».

Він ніколи не змінив своєї думки. Юристів уважав дури-світами, а їхню науку — збіркою бездушних формул, придатних лише для видурювання грошей у чесних людей. Такі погляди були незвичні й сміливі як на ті часи, коли юриспруденція забезпечувала високе становище і всілякі почесті. Хто не знав в Авіньйоні тих набундючених панів в оксамиті, з ланцюгами й перснями, перед якими треба було оступатися з дороги! Петrarці ніщо не справляло такої неприємності, як викривати неуцтво цих чваньків, свідченням чого є відомий лист, в якому він з одвертою іронією повчав свого колишнього наставника Джованні д'Андреа. Йому вважався інший ідеал юриспруденції — науки, що спиралася б на філософію і красномовство. Він чи не єдиний злагув велич римського права і вагу всього того, що було здійснено колегіумом Юстініана. «Право наших батьків, — говорив Франческо, — витвір глибокої і ясної мислі, тепер не розуміють і зневажають».

Кожного разу, коли Петrarка не міг відмовитись від прилюдних виступів, пославшись на ті переконання, котрих ніхто як слід не розумів, він виправдувався просто тим, що з природи схильний до самотності й гамір судів викликає в нього відразу. Коли Франческо бачив трибуну, його проймав дрож. Проте відлюдником не став цей розвесник запальних авіньйонських студентів, які вкорочували віку сановникам, покликаним дбати про спокій у місті. Озброєні, незважаючи на сувору заборону, студенти були грозою вулиць і будинків. Петrarка схався іх, як вогню.

Ареццо. Будинок, де народився Петrarка.

Повернувшись із Болоньї, він разом з братом поринув у світське життя і, як сам пише пізніш, «радніше корився величчям моди, аніж приписам скромності й цноти». Бачимо його серед авіньйонських жевжиків у вбраниі по самі кісточки, стягнутому в поясі, в альмузії — пелерині з відлогою, в опанчі з широкими рукавами, в капелюшку на-бакир, оздобленому перлами, квітками, перами, навіть дзвіночком; при боці мечик у шкіряних піхвах, через і письмове приладдя в роговій оправі. Довге волосся було укладене в буклі, і Петrarка згадує, скільки разів протягом дня треба було підкручувати їх, щоб не викликати осуду у вишуканому товаристві. «Був я не надто вже сильний, — так описує Петrarка себе на двадцятому році життя, — зате спритний; не дуже гарний, але мав приємну зовнішність: свіжу, дещо смаглу шкіру, жваві очі, бистрий погляд».

Він повернувся з Болоньї саме в ту пору розквіту, яка залишила особливо помітний слід у тогочасних хроніках і рахунках заможних авіньйонських родин. Весь Авіньйон був на весіллі Жанни де Тріан та Гіскара де Пуатьє. Ось про що свідчать уцілілі рахунки тієї учти: з'їдено 4012 хлібин, 8 биків, 55 баранів, 8 кабанів, 4 диких свині, 200 каплунів, 690 курей, 580 перепілок, 270 зайців, 40 сивок, 37 качок, 50 голубів, 4 журавлі, 2 фазани, 2 павичі, 290 штук дрібної птиці та безліч риби, 3 центнери сиру, 250 дюжин яєць. Журавлі, павичі та фазани пішли не на окремі страви, а лише на оздоблення штучного фонтана з колонами й вежами, звідки било вино п'ятьох гатунків. Однадцять підвід підвозили бочки вина небачених розмірів. На вулицях співали, танцювали, відбувались турніри й виступи жонглерів. З вікон звисали різноколірні стрічки. Лише серед ночі почали розходитись зі смолоскипами, що освітлювали темні провулки. Петrarка того дня вперше взув модні черевики з червоної шкіри, вузькі й гостроносі, і до кінця життя не забув, як вони йому далися взнаки.

Та пора юнацької безтурботності й веселощів скоро минула. Горе спіткало сім'ю. Померла мати. Їй Петrarка присвятів один зі своїх перших латинських віршів, написаних гекзаметром. У ньому було тридцять вісім рядків — саме стільки, скільки років мала красуня Елетта. Закінчувався він словами: «В скільки померла ти літ, із життям молодим розпощавшись, стільки тобі над труною рядків присвятів я скорботних». На схилі віку він пише про неї в одному з листів: «*Omnium optima, quas quidem viderit*» — «Найкраща з матерів, яких я будь-коли бачив».

Невдовзі він утратив і батька.

ЛАУРА

Чи не найкоштовнішою річчю, яку Петrarка забрав з собою із батьківського дому, був чудовий пергаментний кодекс, котрий, крім усяких дрібниць, містив твори Вергелія з коментарями Сервія, — рукопис XIII століття, що пам'ятав молодість Данте, родинний скарб. Але незабаром пергамент зник. Хтось його вкрав 1 листопада 1326 року, як відзначив сам поет, а знайшов він його знову якимсь чудом через багато літ, 17 квітня 1338 року.

Ці дати Петrarка записав угорі на першому аркуші, який приkleїв до обкладинки.

Додав також другий, з мініатюрою Сімонае Мартіні. Маestro із Сієни намалював на його прохання Верглія в довгих білих шатах, з бородою філософа. Він сидить під кучерявим фантастичним деревом, на темно-блакитному тлі. До нього підходить коментатор Сервій, що привів із собою Енея, який у повному обладунку, з довгим списом у руці, стоїть остронь. Унизу, в другій частині малюнка, зображеній чоловік, що обрізує виноградний кущ—символ «Георгік», і пастух з вівцями — символ «Буколік».

З цим кодексом Петrarка ніколи не розлучався і, незважаючи на його чималий розмір та вагу, всюди возив із собою. Із записів, якими заповнював усі береги книги, протягом років склався ніби щоденник, де відбито його дослідження та роздуми про Верглія, занотовано набуті знання, прочитані книжки і навіть деякі факти з його життя. Найважливіший з них описано на звороті першого аркуша, який Петrarка приkleїв до обкладинки. Ось цей документ серця:

«Лауреа, відома своїми чеснотами і довго вславлювана моїми піснями, вперше з'явилася моїм очам на зорі моєї юності року божого 1327, вранці 6 квітня у соборі святої Клари в Авіньйоні. І в тому самому місті, теж у квітні й теж шостого дня цього ж місяця, так само в перші години, року 1348, покинуло світ це сяйво, коли я випадково був у Вероні, ах! — долі своєї не знаючи. Нещаслива новина з листом моого Лодовіко дійшла до мене в Пармі того ж року вранці 19 травня. Те найчистіше й найпрекрасніше тіло схоронили у францісканському монастирі того самого дня увечері. Душа її, як про Сципіона Африканського каже Сенека, повернулась, і я цього певен, на небо, звідки походила. Задля болючої згадки, з якоюсь гіркою втіхою пишу це в тому місці, яке часто потрапляє мені на очі, аби знати, що не повинно вже бути нічого, що мені в цьому житті подобалося б, і що після того, як розірвано цей найміцніший вузол, вже час тікати з Вавілона. І коли гляну на ці слова та згадаю швидкоплинні літа, мені буде легше, з божою поміччю, сміливою й мужньою думкою покінчити з даремними турботами минувшини, з марними надіями і їх несподіваним завершенням».

У восьми рядках густого письма, між двома квітневими датами замкнув Петrarка історію свого кохання. Рідко який документ вивчали частіше і ретельніше. Зважували кожне слово, розглядали в лупу кожну літеру, бо отого скромного «е» в імені Лаури багато хто не завважив. Але то лише візерунок на завісі, що заслоняє постать, яка за нею ховається.

Даремно напружуємо зір, щоб уловити образ молодої панни, яка тогс квітневого дня йде під романським порталом собору, зводить скромно опущені очі, зустрічає погляд незнайомого і, нічого про те не відаючи, ступає на шлях, що веде у безсмертя. Можемо собі уявити великий капелюшок, оздоблений шовком, перами і квітками, або щось на зразок мавританського тюрбана, які тоді носили, можна уявити собі її долоню в гаптованій золотом рукавичці, що розгортає віяло зі страусячих чи павиних пер, але сама вона раптом відвертається од нас і зникає серед сотні інших панночок, схожих на неї.

6 квітня 1327 року... В одному з сонетів, присвячених цій великій хвилині, Петrarка додає, що то була страсна п'ятниця. Але історичний календар заперечує поетове свідчення, бо 1327 року шостого

Лаура. Один з уявних
портретів.

квітня був страсний понеділок. Невже пам'ять зрадила його в такій важливій справі?

В соборі св. Клари... Немає тепер того собору в Авіньйоні, але нема його також і в сонетах. У жоднім не зображено Лаури на тлі соборних мурів, ніколи не зустрічаємо її в місті. В сонетах живе вона серед положистих пагорбів — dolci colli — над якоюсь річкою, що плине серед квітучих лук. Завжди її оточує вільний простір, сонце на небі всміхається до неї, вітер бавиться її косами, трава злегка вгинається під її ступнею, дерева сиплють на неї свій весняний цвіт.

Лауреа у вергіліанському кодексі, скрізь в інших місцях — Лаура. А може, звали її по-провансальському: Лаурета? В сонетах її ім'я раз у раз бринить у безперервній грі слів, сплітається з золотом, з лавром, з повітрям: l'aureo cipre — золоте волосся, laugo — лавр, l'auga soave — мілій подих. Через ці загадки багато хто втратив віру в її реальне існування.

Повторилася історія з Беатріче Данте, якій так само відмовили в існуванні, щоб зробити з неї алегорію. Першим, хто хотів у Лаури вибити ґрунт з-під ніг, був приятель Петrarки, Якопо Колонна, єпископ Ломбеза. Зробив він це у жартівливому листі, який знаємо лише

з відповіді Петrarки: «Що ж ти мені оце кажеш? Буцімто я вигадав собі звабливе ймення Лаури, щоб було про кого й мені говорити і щоб про мене у зв'язку з нею теревенили всюди, насправді ж у моїй душі Лаура є не чим іншим, як тим поетичним лавром, за яким я зітхаю, про що свідчить моя багаторічна невтомна праця. Отже, в тій живій Лаурі, чия постать так мене вразила, все штучне — вигадані пісні, удавані зітхання? Якби ж твій жарт не сягав далі! Якби тут ішлося про удавання, а не про безумство! Але вір мені: ніхто без великого зусилля не може довго вдавати, а силкуватись удавати безумця — то справді вершина безумства. Додай до цього, що людина здатна, бувши при добрім здоров'ї, жестами вдавати хворобу, але справжньої блідості уdatи не зможе. А тобі відомі мої страждання і моя блідість. Тому будь обережний, щоб своїм сократичним жартом не зневажити моєї хвороби».

Якщо таку гіпотезу, хоч і жартома, міг висунути хтось із найближчого оточення Петrarки, хто добре знов усе авіньйонське товариство, чого ж тоді дивуватися, що Боккаччо, який особисто зустрівся з Петrarкою вже в немолодих літах, пустив у світ таку фразу: «Я переконаний, що ту Лауру треба розуміти алегорично, як лавровий вінок, що його Петrarка пізніше здобув». Ті два голоси сучасників захитали у наступні століття віру в її реальність, яку засвідчує, однак, запис у вергіліївському кодексі. Чи можна ж так далеко зйти в містифікації, щоб дати їй доступ навіть туди, куди ніхто, крім самого поета, не заглядав? А проте ніде Лаура не є такою реальною і живою, як у сонетах.

Тх налічується понад триста. Можна з них укласти щоденник любові, яка пережила кохану. Описи її вроди, — за поетичним звичаєм, складені з порівнянь, де квіти, зорі, перлинни роблять її схожою на всіх панн, яких оспіувала любовна пісня,— зміцнюють у нас лише одне переконання: що мала вона ясне волосся й чорні очі. Кохання, яке спалахнуло в поетовім серці з першого погляду, в подальшому своєму розвитку не вийшло за межі зорового сприйняття. Єдині в цій історії пригоди — це хвилинні зустрічі, а також споглядання здалеку. Коли поет підняв одного разу рукавичку, яку впустила Лаура, то була для нього хвиллююча подія. Якби переказати зміст сонетів, ми мали б ніби першу сторінку повісті, якої ніхто вже не напише.

Зустрінута тоді, коли ще була дівчиною, Лаура невдовзі вийшла заміж і, як Beatrіche, ставши дружиною й матір'ю, не без опору приймала безперервні прояви шані до себе. Багато сонетів увічнюють її ображену цнотливість, гордовитий вираз її ангельського лиця, суверіні погляди.

Дев'яносто сонетів написав Петrarка після смерті Лаури. Він віддається у них спогадам про кохану, шукає її на небі, сподівається підтримки від неї на шляху до спасіння. Тон їх більш меланхолійний, приглушений, замість живої істоти вже тільки її тінь навідує його вночі. З'являється уві сні або наближається до нього, коли він працює, схилившись над книжками, і він одчуває дотик її холодних долонь. Лише тепер Лаура освідчується йому в коханні. Вона кохала його завжди і кохатиме вічно. Але не могла цього показати, бо обоє були молоді, а вона мусила дбати про свою і його цноту, для спасіння душ обох. «Ти звинувачував мене в кокетстві й байдужості, а то все було для твого добра».

Це кохання пломеніло в серці Петrarки двадцять один рік, поки Лаура була жива, і, якщо вірити віршам, ніколи в ньому не згасло. Сором'язливе, полохливе, повне смирення кохання до особи

недосяжної, почуття, де під попелом надії завжди тлів жар, якому все ж ніколи не судилося зблиснути ясним полум'ям. Це кохання, що розквітло у весну життя і не зів'яло до його осені, здавалось неймовірним, скорше витвором мистецтва, аніж дійсністю, скорше літературною манерою, аніж реальністю. Хто так вважає, повинен подумки перенестись до іншого твору, близчого до наших часів,— до «*Education sentimentale*»¹, де реаліст Флобер у коханні Фрідеріка Моро до пані Арну ніби повторив історію Лаури й Петrarки, вписавши в неї події з власного життя,— тут за пані Арну стояла пані Шлезінгер, невідступна любовна мрія цього повнокровного велетня з галісійськими вусами.

Було чимало спроб знайти документи, що підтвердили б реальне існування Лаури. Найбільшого розголосу набули ті з них, де говорилося про якусь Лауру де Новес, що її могутній рід де Саде хотів залічити до сонму своїх предків. Лаура де Новес була матір'ю одинадцятьох дітей; коли вона померла, чоловік її через сім місяців одружився вдруге, не дочекавшись навіть, поки мине рік жалоби. Де Саде всіма засобами звеличували цю особу, відкрили навіть 1533 року її могилу, показували портрети, які не викликали ні в кого довіри. Були в цій гонитві істориків і археологів епізоди, що нагадували «Портрет містера У. Г.» Оскара Уайлъда, так само як Лаура — нерозгадану адресатку сонетів Шекспіра.

Існував, однак, тогочасний портрет Лаури, намальований другом Петrarки, сієнським художником Сімоне Мартіні. Викликаний до авіньйонського двору Бенедиктом XII, який розбудував і розкішно оздобив папський палац, Сімоне Мартіні провів в Авіньйоні останні роки життя. Приятелюючи з Петrarкою, він, мабуть, бачив і Лауру, щоправда, тоді вже немолоду. Про портрет його роботи каже поет у сонетах, що був він «райської краси», бо художник малював його не з натури, а з уяви, заплідненої словами Петrarки.

Можна гадати, що він створив той ідеальний жіночий тип, який повторювався в його мадоннах і янголицях. Отже, і в Лаури, напевно, були такі самі вузькі довгасті очі, такі самі руки, білі, як лілеї, з довгими тендітними пальцями, такий же тонкий стан. Найімовірніше, то була мініатюра, бо Петrarка часто згадує, що ніколи з портретом не розлучається, завжди носить його при собі. Легенда пов'язує ім'я поетової коханої з першою жінкою в процесії на фресці Сімоне Мартіні в каплиці св. Іоанна: та перша, у блакитному плащі, з червоновою стрічкою в золотистому волоссі є Лаура.

Лауру не вдається вже побачити, але в сонетах увічнена її жива присутність. Її очі розганяють пітьму, на щоках грає рожеве світло зорі, янгольські уста повні перлин, троянд і солодких слів. Ось вона, усміхаючись, легко ступає, наче й не торкається землі, схиляє голову в поклоні, на віях блищає слізи. Пливе човном, іде в екіпажі, стоїть під деревом, яке сипле на неї весняний цвіт. Купається в струмку й зачарованого її вродою поета оббрізкує водою, мов Діана Актеона. То вона пустотлива й весела, то смутна чи заклопотана. В кожний із цих моментів вона є лише скроминущим відбитком у чарівному дзеркалі — в душі поета.

Ще більш, ніж Лаура, він сам є героєм сонетів. Це його поривання, захоплення, тривоги, розpac і надії складаються в мозаїчний портрет вишуканих кольорів, осяяних золотом, як у старих мозаїках романських базилік — можливо, були такі в соборі святої Клари. Це в його

¹ «Виховання почуттів» (франц.).

серці борються протилежні прагнення: світського життя й самотності, руху й зосередженої тиші, палких поривань і чистоти серця. Якщо в сонетах, писаних за життя Лаури, вчувався не раз бунт скучих почуттів, то створені після її смерті — сповнені лагідності й гармонії. Немає вже думок про гріх, ані докорів сумління, ані побоювання того, що «косудить нас святенник, розпусник засміє», та й сама Лаура, близьча і людяніша, вже тільки йому належить. В її неземних сповідях повертаються осяяні ніжністю всі погляди, усмішки, слова, жести, які, витлумачені хибно, завдавали поетові болю.

Якщо Лаура є витвором уяви, якщо жоден описаний у віршах факт не відповідає дійсності, якщо навіть почуття й душевний стан, щоденником яких є сонети, виникли з химер, все одно сонети не втрачають від цього ані своєї краси, ані тієї високої вартості, притаманної кожному художньому творові як певному свідченню про свого автора, хоч би навіть і з'ясувалося, що форма, тон чи концепція в когось запозичені. З цією підозрою не треба було чекати аж до наших допитливих часів, коли скрізь дошукуються зразків, впливів і запозиченності. Мабуть, чув такий закид і сам Петрарка, бо в листі до Боккаччо запевняє друга, що у своїй поезії він нікого не наслідував, і дає навіть зрозуміти, що не знав своїх попередників. Дивно — неначе й забув про власну пісню, про той дивовижний «Тгіонфо д'амоге»¹, де йдуть пишним почтом не тільки італійці, як Данте, Чіно да Пістойя, але й французькі трубадури та трувери. Більше того, неначе хотів приховати те, про що свідчать його нотатки в чорнових зошитах, де одного разу він навіть цитує вірш Арно Даніеля, який надихнув його на один із сонетів.

Петrarка, безперечно, знов і не міг не знати, бо іхніми піснями бриніли всі палаци та авіньйонські будинки. Перш ніж він ударив по струнах на честь своєї Дами, Лаура могла вже вгадати, якою буде її доля в тих віршах. За двісті років до того перший трубадур Гйом де Пуатьє оголосив світові, що його Дама є його спасіння і що кохання є світлом, яке прояснює серце, перетворює його, дає новий сенс життю. Це євангеліє кохання, зродившись у Провансі, мов на крилах, прилинуло на північ, йому здалися без опору всі феодальні замки. Поряд з політичним і суспільним виріс любовний феодалізм, тут жінка була сюзереном, а чоловік — васалом. Трубадури з'явилися в Кatalонії, в Кастилії, в Арагоні. На іспанській землі вони стрілися зі своїми попередниками, які вже віддавна підстроювали свої лютні під сумовиті, щемливі арабські мелодії. В одному іспанському рукописі є мініатюра, де jongleur² арабський в бурнусі й тюрбані та jongleur іспанський в bliaut³ і капелюсі, один смаглявий, другий білий, грають на одній лютні, а'ud, і співають ту саму арабську пісню з андалузькими елементами.

З Північної Франції до Сіцілії плинув той потік поезії, швидкий, розгалужений і всеосяжний, як романтизм XIX століття. Кожен мандрівний jongleur, що на майдані перед авіньйонським собором співав у неділю юрбам городян, у кожній строфі повторював заповіді про покору, цілковиту відданість, вірність і послух жінці-ангелу. Дівчина за тих часів разом з молитвами засвоювала думку, що любов є сама по собі нагородою, найвищою цінністю, виявом благородства душі, джерелом цноти й досконалості.

¹ «Тріумф кохання» (італ.).

² Музикант (франц.).

³ Вид одягу, довгої аж до кісточок.

Саме так кохав Лауру Петrarка. Це кохання вилилось у сонеті, у витонченому вірші, який, народившись у XIII столітті, спочатку невиразний формою і настроєм, швидше схильний до рефлексії і споглядання, вже в Данте став любовним посланням, а в Петrarки вкрився безсмертною славою завдяки незрівнянній досконалості. І ось уже шість століть європейська поезія слухає і зворушену повторює поетові слова: «Благословен день, і місяць, і рік, благословенна пора й година, і та прекрасна земля, на якій ув'язнили мене ці чарівні очі. І благословен хай буде солодкий ляк, якого зазнав я в обіймах Амура, благословенні його стріли, і лук, і рани, яких він завдав серцю моєму. Благословені всі пісні, які розсипав я на честь своєї Дами, і мої зітхання, і туга, і слози. І благословені хай будуть усі твори, в яких я склав їй славу, і мої думки, єдиним предметом яких вона була».

В Д О Р О З І

Сонети й канцони уславили ім'я Петrarки. Перед ним розчинилися всі двері. Його друг, граматик Донато дель Альбандзані, через багато років згадував пишні обіди, під час яких не думалося про вишукані страви й чудові вина, бо очі всіх були спрямовані на Петrarку, можна було до ранку слухати його. Інколи він брав лютню і в колі гарних дам декламував свої вірші — дами іх знали напам'ять. У незліченних копіях розходились вони по світу.

Це не давало ніякого прибутку, принаймні літературного заробітку в нашему розумінні. Петrarка був бідний. По смерті батька залишився майже без засобів до існування, розорений, як сам він свідчить, нечесними опікунами. Очевидно, нечесність була тут не єдиною причиною, бо саме в той час ширилася фінансова паніка, великі й старі банкові фірми банкрутували одна за одною, а тисячі іхніх вкладників розорялись.

Та хоч Петrarка позбувся статків, він мав особисті якості, які спочатку забезпечували йому існування, а згодом зробили багатим. Приваблива зовнішність, гарні манери, природжена сердечність і вміння здобувати собі друзів, жвавість розуму, начитаність і ерудиція, красномовність, досконале знання латинської мови — ось що відкривало перед ним серця, двері й шкатулки. Він мав багато друзів у найвищих сферах Авіньйона, найближче зійшовся з родом Колонна, тим хижим родом римських баронів, частина яких помандрувала за папою в Авіньйон.

Кардинал Джованні Колонна опікувався ним, як батько, в кількох документах Петrarку названо його капеланом,— напевно, він виконував обов'язки секретаря. Дім кардинала був великою школою життя: тут можна було зустріти всіх тогочасних видатних людей. Ще ближче зійшовся Петrarка з його братом Якопо, майже своїм однолітком, і коли той став єпископом у Ломбезі, Петrarка відразу подався туди і біля підніжжя Піренеїв, до яких тутілься це маленьке містечко, провів «райське» літо. То був, звичайно, учений рай, де не вважалося за гріх зривати плоди з дерева пізнання. Ділилися ними разом з господарем і Петrarкою Лелло ді П'єтро Стефані, якого поет називав Лелієм,

і фландрець Людовік де Кемпен, удостоєний імення «Сократ». На світанні гуманізму відразу поширився звичай прибирати стародавні імена, такий характерний для всієї тої епохи.

Поки що Петrarка давав своїм покровителям більше обіцянок, аніж робив послуг. Від молодого таланту сподівалися з часом творів, що уславили б тих, кому буде їх присвячено. Але завжди могла трапитись нагода скласти для ледачих панів промову чи дипломатичний лист; а може, він і в інший спосіб служив їм своїми здібностями. На таку думку наводять його подорожі, які тривали майже два роки — 1332 і 1333.

В дорогу Петrarка вирушив охоче. «І мене жадоба нових краєвидів погнала на суходоли й моря, на край світу мене потягла б нехіть до одних і тих же речей і ненависть до заскнілих звичаїв». Так промовляє дух бродяжництва, який не згасав у ньому все життя. З корабля Франческо пересідав на коня, з коня в екіпаж, не гордував і пішою мандрівкою, і тряським селянським візком. Не лякали його ні ріки, ні вибоїсті шляхи, він легко переносив сліпоту і спеку, вітер і бурю. Не уникав і розбійницьких нападів. Сходив Францію, Фландрію, Німеччину.

Серед його латинських листів є три з тієї першої в житті подорожі: два до кардинала Колонна і один до єпископа Якопо. Можна здогадуватися, що це вони дали кошти для тієї великої мандрівки, а можливо, початок першого листа до кардинала («Галлію відвідав я, як знаєш, без усякої мети, просто з юнацького запалу») мав затушувати справжні причини, про які ходили плітки в Авіньйоні. То могли бути якісь доручення або конфіденціальні справи Колонна чи римської курії. Цей молодий і меткий чоловік, що не мав ніякого сану, вмів легко зав'язувати знайомства і не викликав підозри, дуже підходив для виконання місії, яку важко було розпізнати під машкарою мандрівника.

«Досяг я Німеччини і берегів Рейну,— пише Петrarка з Аахена, пильно придивляючись до звичаїв людей і втішаючись краєвидами незнаної землі.— Усе порівнював з нашим, і хоч скрізь бачив багато прекрасного, не соромлюся свого італійського походження, а навпаки, коли говорити відверто, ще більше захоплююсь своєю вітчизною». Він ніс її з собою по всіх дорогах, які вітали його римськими іменами або нагадуваннями про стародавню імперію. Це Юлій Цезар вів його містами Фландрії, Брабанту, де за стукотом прядильних і ткацьких майстерень вчувається шерех сторінок «Bellum Gallicum»¹, і той самий Цезар впровадив його до своєї Lutetia Parisiorum, себто до Парижа. Зачарований містом, Петrarка не міг від нього відірватися, йому не вистачало дня, вирушав у нічні мандри і мріяв лишитися там назавжди.

Париж, як і вся Франція, був тоді на вершині гаразду, і ніхто не передчував уже недалекого занепаду. Саме вигасла династія Капетінгів, на зміну їм прийшли Валуа, назрівала Столітня війна. Але в ті роки, коли Петrarка проїздив через Францію, вона була ще сповнена достатку попередньої епохи. Париж був великим містом у кільці міцних мурів, за якими все ширше розтікалися його передмістя, навколо тяглися сади, виноградники й поля. Сеною пливли незліченні кораблі. У критих ринках, збудованих за Філіппа-Августа, кипіла торгівля. Вже сто літ Париж називали locum deliciagum — місцем блаженства.

Десятки церков, над якими височіли Нотр-Дам і стріла Сен-Шапель, славили французьке мистецтво. Про добре вино говорило-

¹. «Галльська війна» (лат.).

ся, що воно має колір вітражів Сен-Шапель. Laetitia populi, що можна було б передати сучасним виразом douceur de vivre¹, вабила іноземців. Гуртувалися вони головним чином навколо університету, де налічувалося вже п'ятнадцять тисяч студентів з усіх країн Європи — розмаїте, гомінке, бурхливе стовпище. Серед магістрів також були представники всіх народів. Петrarка знайшов там багато друзів.

Двоє залишились ними назавжди: Діонісіо да Борго Сан Сеполькро, який подарував йому «Сповідь» святого Августина, що мали таке велике значення в житті Петrarки, і Роберто де Барді, канцлер собору Нотр-Дам. Саме вони й водили його по книгарнях та бібліотеках Парижа, зокрема полегшили йому доступ до Сорбоннської бібліотеки, вже досить багатої. Ще один бібліофіл у той же час з такою ж насолодою дихав повітрям «райського» Парижа — Рішар де Бурі, з яким Петrarка познайомився трохи пізніше. Тхні вподобання були такі схожі, що слова, сказані де Бурі в його «Філобіблоні» про Париж, звучать як голос самого Петrarки: «Я так палко полюбив це місто, що перебування в ньому завжди здавалось мені надто коротким. Найпахучіша кімната не така мила, як паризькі бібліотеки. Це справжній сад книг. Тут я розкривав калитку й сіяв грошима з легким серцем, щоб з бруду й пилу видобувати безцінні фоліанти».

У Німеччині вразив Петrarку Кельн, жінки в цьому місті були такі гарні, що якби він вже не був рабом Лаури, то шукав би серед них свою Даму. Захоплений красою собору, поклонився там прахові Трьох королів, ушанував зворушеним спогадом Одинадцять тисяч дів. Жителі Кельна виявилися людьми вищої культури, ніж він сподівався. Тут поет здобув нових друзів, яких, за його словами, ще раніше привернула до нього його слава. Очевидно, то були не німці, бо його слава, сплетена з італійських рим, не могла ще дійти до них. Скоріш тут можна говорити про нунціїв чи інших посланців курії, або італійських купців, які вешталися всюди, могли це також бути люди, попереджені листами Колонна.

Вночі проти Івана Купала Петrarка спостерігав, як причеплені жінки, вмаяні зеленню та квітами, зійшли на берег Рейну і мили руки у водах річки — прадавній ритуал очищення від торішніх прогріхів, щоб цей рік був кращий.

«Щасливі! — весело вигукнув Петrarка.— Нашої ницості не змогли б змити ані По, ані Тібр. Ваші гріхи Рейн несе до британців, а ми б свої охоче послали Африці чи Іллірії, та, на жаль, наці ріки не такі ласкаві».

На початку гарячого, курного липня Петrarка виїхав з Кельна і через Арденнський ліс дістався до Ліона. Перехід цей він увічивив у двох сонетах — легких, безтурботних, бадьорих, як вранішня мандрівка. Йшов сам, без зброї, з піснею на устах і сонцем у серці. Поспішав на зустріч з Якопо Колонна, який мав звідси забрати його до Рима, але вже не застав того в Ліоні. Так Рим віддалився на кілька років; у довгому латинському листі Петrarка поскаржився другові на невдачу і вернувся до Авіньйона.

Хоч які обов'язки чи інтереси водили Петrarку по тих далеких дорогах, він мандрував як турист, спраглий нових вражень, а не як середньовічний прочанин, що навідує святі міста. До нього ніхто так не подорожував, нічие око не милувалося так чудовим краєвидом

¹ Принади життя (франц.).

і не заходилося слъзою перед історичними пам'ятками. Нічє перо не поспіщало за хвилевим враженням, не переймалося захопленням серед скель, гір і лісів. Це був перший поет, котрий оспівав чарівність Арденського лісу. Але це була й подорож гуманіста, що прагнув розшукати нові античні тексти. Власне, це був перший з тих славних, багатих на відкриття походів, в які гуманісти наступних поколінь ітимуть, наче Колумби, власним шляхом не для здобуття островів і континентів, золота і прянощів, а на пошуки погрізених пацюками пергаментів.

«Де тільки бачу монастир, зараз звертаю туди з надією знайти що-небудь із Ціцерона». Згодом Петrarка знайде куди більше Ціцеронових творів, ніж сподівався. А поки що це були дрібниці, які він святоливо збирав, порівнював різні копії, щоб скласти якнайповніший текст відомих творів, з тріумфом відкривав невідомі. Такий тріумф пережив він у Льежі, де розшукав дві промови Ціцерона: однією з них була «Рго Archia poeta»¹, яку пізніше він розповсюдив серед ціцероністів своєї доби. Сам її переписав з монастирських шпаргалів. «Сміятившася,— оповідав у листі до друга,— коли скажу тобі, що у Льежі на превелику силу знайшов чорнило, та й те більше скидалося на шафран».

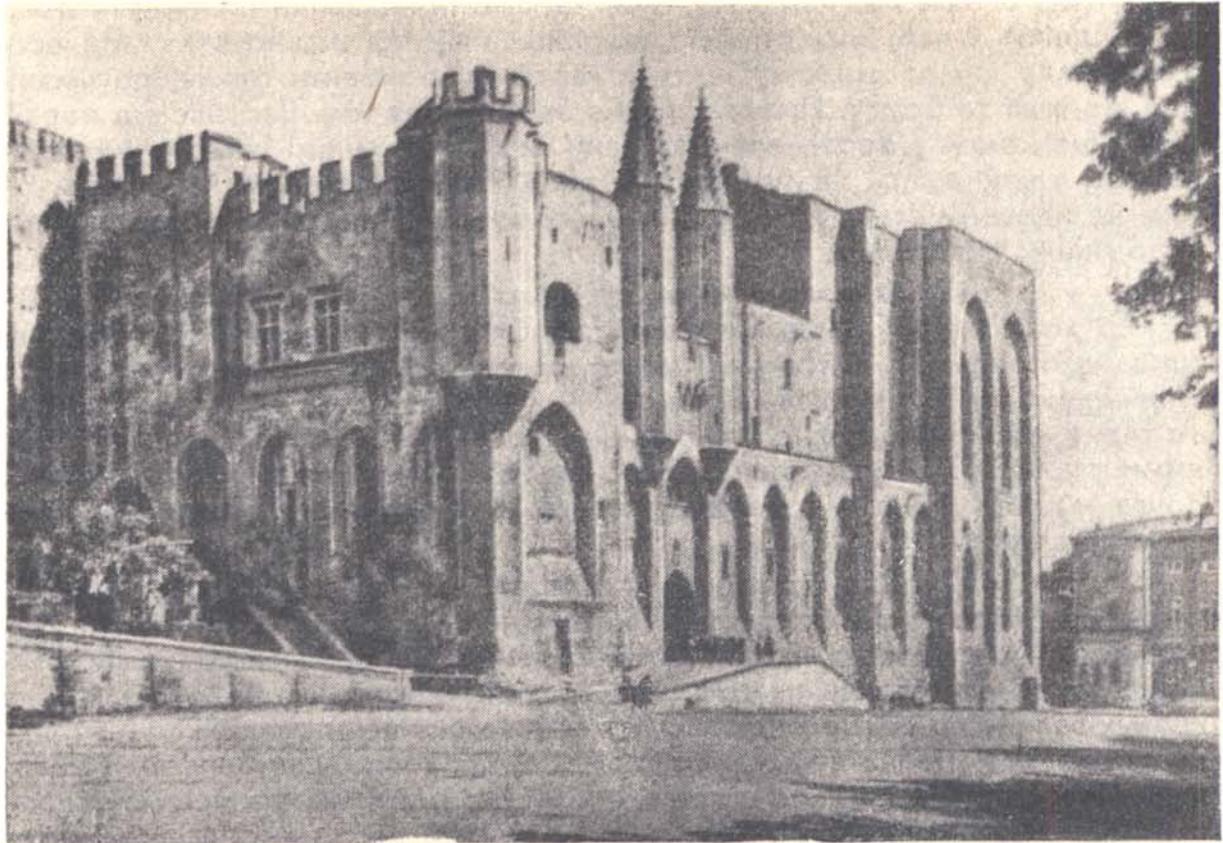
Десь до тих часів належить заплутана історія розшуків загубленого твору Ціцерона «De gloria» — «Про славу». Писав його Ціцерон у липні 44 року до нашої ери, як про це він повідомляє в листі до Аттіка, свого друга і видавця. Петrarка нібіто знайшов цей твір, але замість його переписати, позичив той єдиний рукопис своєму старому вчителеві Конвеневоле і вже більше ніколи його не побачив. Бакалавр чи то згубив рукопис, чи позичив комусь іншому, чи віддав у заставу. Так цей невеличкий Ціцеронів твір, що стояв поряд із трактатами про старість і дружбу, загинув безповоротно. Це один із тих драматичних моментів, які показують, що гуманісти під проводом Петrarки буквально в останню хвилину кинулися рятувати рештки римської літератури: якби були спізнились на одну сотню літ, а може, й тільки півстоліття, багатьох римських письменників ми б знали нині лише на ім'я.

Петrarці сповнилося тридцять років, а за тих часів людський вік був коротший, ніж тепер; хоч траплялися старі люди, бо на віть сам Петrarка мав столітнього предка, досвід учив, що людина не повинна сподіватися прожити більш як п'ятдесят. Прославився він своїми італійськими піснями, тож розмірковував, чи не триматись йому цієї мови, майстром якої він став. До цього його спонукала думка, що в латинській поезії він ніколи не перевершить стародавніх авторів, а тут, де все ще було свіже, нове — купка тонких пагонів у тіні єдиного велетня-дуба — Данте,— можна було йти впевненим кроком до нової краси й нечуваної досконалості.

«Натхнений цією надією й окрілений запалом юності,— писав він через багато років у листі до Боккаччо,— я поставив собі за мету створити цією мовою велику річ. Вже мав план споруди, й матеріали — камінь, вапно, дерево — були зібрани...» Можна не сумніватися, що це мала бути чималого розміру поема, гідна стати поряд з твором Данте або й перевершити його. Амбітний поет не міг замахуватись на менше.

Петrarка завжди замовчує або й нехтує великого флорентійця. Якось навіть признається, що ні разу не прочитав до кінця «Божественної комедії». Річ можлива, хоч і важко в це повірити. Якщо так

¹ «На захист поета Архія» (лат.).

Авіньйон. Папський палац.

було насправді, це могло б стати ще одним доказом того, наскільки Петrarка випередив свою добу і був уже гуманістом епохи кватроченто. Боккаччо не тільки читав Данте, а й коментував його з університетської кафедри. Суворе мистецтво Данте було чуже духові Петrarки, не в його дусі були також образи пекла й чистилища. Його міг вабити «Рай», осяйний, світанковий, де знайшloся б місце для Лаури, якби його вже не зайняла Beатrіче. Годі вгадувати, що він мав на мислі в ті дні хитань між запалом і зневірою.

«Але, міркуючи про зарозумілу байдужість нашого віку, я задавав собі питання, які ж то уми мають мене судити... і, мов мандрівник, що раптом побачив перед собою огидну гадюку, спинивсь напівдорозі...» Ось як він пояснив другові своє рішення.

«Зарозуміла байдужість нашого віку...» Це не може означати нічого іншого, як зневагу, з якою інтелектуальна еліта сприймала італійську поезію. Петrarка відчув це на своїх сонетах: усі захоплювались ними, багато хто знат відомість, і пан, і простолюдин однаково співали їх своїй милій, але люди високого інтелекту вважали їх за дрібнички — *nigellae*, як називає їх сам автор. Сонети не викликали побожного захвату, як річ, що перевершує звичайні людські здібності. Не мали вони й іншомовної аудиторії.

І перше, і друге могла дати тільки латина. А та, якою писали до того часу, вже набридла; ніхто, щоправда, не вмів здобутись на кращу, але всі відчували, що цій мові судився новий пишний розквіт. Закінчилась епоха, коли на протязі довгих віків читали античних авторів, шукаючи в них моральних правил і затуляючи очі й вуха на вишукане

мистецтво слова. Петrarка відчував, що він покликаний повернути латині її гідність і чар, очистити від помилок і чужих нашарувань, піднести з занепаду і, мов старому щиту з гербами, поновити бліск, потъмянілий від іржі та бруду. Правда, він не зрівняється ні з Верглієм в поезії, ні з Ціцероном у прозі, але настільки осягне таємниці їхнього мистецтва, що, спізнившись на тринадцять віків, бувши далеким нащадком їхнім, не здаватиметься чужим у їхньому товаристві, неначе хтось із їхніх скромніших сучасників.

В літературі небагато чого можна досягти самою амбіцією. І хоч Петrarка мав її чимало, це була найменш важлива спільніця в його задумах. Опору він знаходив у тому, що завжди найвірніше і найкраще служить письменникові, — у серці. Мову латинську любив, як рідну, або й ще дужче, бо більше її щанував і, по суті, не бачив між ними різниці. То були, власне, дві одміни однієї мови: одна — стара, друга — нова, одна — поважана, друга — принижена зрадливою історичною долею.

Латина була йому потрібна, як повітря. Скільки щирого жалю ось у цих словах з листа: «Вийшовши з дому, не чую вже ані звуку латинською мовою, можу розмовляти лише з власною пам'яттю!» Саме звучання латинських слів, їхні граматичні форми, будова речення сповнювали його серце радістю, безмірне захоплення викликали інтонації прекрасної прози або мелодія віршів, що пливли сріблястим струмком. Повторити їх по-своєму, зв'язати шереги старих слів новим ладом, змусити їх промовляти образами свого часу й життя — солодка бентega поймала душу на саму думку про цю можливість.

Розгортаючи фоліанти своїх улюблених авторів, Петrarка бачив сторінки, що вибігали з-під галузя розмальованих полів, на че городи й сади з рівними рядами дерев і квітників, над якими він сам кружляє, мов бджола, і повертається до себе, обважнілий від меду й воску, будувати власну сторінку, як стільник. «Мабуть,— зітхне він колись у листі до друга, — щасливий той, хто, — мов шовкопряд, що снує шовк із своїх нутрощів,— із самого себе черпає думки й слова...» Він, однак, бере собі за взірець бджолу і цим хоче обмежитись.

Нелегко сьогодні зрозуміти і ті сумніви, і таке рішення. Вже кілька століть письменники пишуть своєю мовою, якщо навіть говорить нею лише жменька людей у далекому закутку. Але Петrarка народився в ті часи, коли на зародки національних літератур дивилися з недовір'ям, якщо не з погордою,— найсміливіші мрійники не могли віщувати їм того розвою, якого досягли вони в наступні століття. Все, що було гідне називатися філософією, науковою, літературою, з давніх-давен писали по-латині. Це була мова Європи: зреєстися її означало зреєстися інтелектуальної спільноті з усім тогочасним культурним світом. Тож можна сказати, що Петrarка, власне, не мав вибору, і водночас голос нової епохи, який у ньому так владно звучав, закликав його до створення нової латини, багатої і виразної, гнучкої і точної, якою вона була колись і якою знов мала стати під пером гуманістів. Петrarка входив у своє літературне життя не як епігон, а як провісник нового: це від нього починається похід гуманістів, котрі говорили й писали латиною так, що в декого, як наприклад в Еразма Роттердамського, важко навіть визначити, яка ж мова була рідна. Замість середньовічної культурної спільноті, церковної і релігійної, створювали вони нову спільність — світську і майже язичницьку.

ВІТРЯНА ГОРА

Минуло десять літ від дня знайомства з Лаурою. Прожив їх Петrarка не лише в тузі й любовних стражданнях; всупереч сонетам, в яких, мов тінь, поет блукає за своєю коханою, він був тоді у безперевнім русі, гарячково будував майбутнє. Оті тридцяті роки визначили все його подальше життя. Ось день, не менш важливий, ніж той, коли він зустрів Лауру, теж квітневий, бо ж якимсь дивом усі незвичайні події приносив йому квітень. 1336 року, з 24 по 26 квітня тридцятидворічний поет разом з братом Джерардо зробив прогулянку на Мон Ванту, Монс Вентозус, тобто Вітряну Гору, поблизу Авіньйона, і ту пригоду не тіла, а духу описав у латинському листі до друга Діонісіо да Борго Сан Сеполькро з ордену святого Августина. То один з найзворушливіших людських документів.

«На найвищу в цій околиці гору¹, слушно названу Вітряну, зійшов я вчора, спонуканий лише бажанням побачити таку високу вершину. Ця мандрівка вже давно заполонила мою уяву, бо, як ти знаєш, я з дитинства перебуваю в цих краях, куди закинула мене доля. Цю гору видно здалеку, і вона завжди перед очима. Вирішив я нарешті зробити те, про що думав щодня, тим паче, що напередодні, читаючи Лівія, випадково натрапив на те місце, де Філіпп Македонський, цар, що воював з римлянами, сходить на Фессалійську гору Гемус, з вершини якої, кажуть, видно двоє морів — Адріатичне і Чорне. Такий намір у звичайного молодика здавався мені цілком віправданим, бо навіть старий цар не вважав це непристойним для себе.

Почав я шукати супутника. Річ неймовірна, але підхожого серед своїх друзів не знайшов! Адже навіть між близькими людьми рідко буває повна збіжність бажань і звичок. Цей лінівий, той надто діяльний; цей вайлуватий, той занадто прудкий; цей смутний, той надміру веселий; цей придуркуватий, той розумніший, ніж я б хотів; цей опасистий і неповороткий, той худий і немічний; цей відлякував мовчазністю; в одному відштовхувала холодна цікавість, у другому — гаряча запопадливість. Ці вади, хоч і неприємні, легше стерпіти вдома, бо чого любов не стерпить, але в дорозі були б вони занадто обтяжливі. Врешті у всьому відкриваюсь молодшому братові, якого ти добре знаєш. Не могло для нього бути більшої радості; він з вдячністю зайняв місце друга.

У призначений день ми вийшли з дому і під вечір були в Мальсоні: ця місцевість лежить біля піdnіжжя гори з північного боку. Тут ми провели один день і лише сьогодні з кількома слугами через силу зійшли на гору, бо то стрімке, майже неприступне громаддя скель. Та гарно сказав поет:

...все непоступлива праця
Долає².

Сприяли нашому сходженню на гору довгий день, тепле повітря, твердість духу, сила і пружність тіла, а єдиною перешкодою була природа. Серед ущелин спіткали ми балакучого старого пастуха,

¹ Мон Ванту підноситься на 1900 метрів.

² Верглій, «Георгікі».

який намагався відрягти нас від дальшої подорожі; він казав, що п'ятдесят років тому з таким же юнацьким запалом видерся на найвищу вершину, але нічого звідти не виніс, окрім жалю, що згаяв багато часу, та ще й пошарпав одежду й тіло об колючки й гостре каміння; ніколи ні до того, ні опісля не чути було, щоб ще хтось на таке зважився. Поки він все це гаряче оповідав, нам — молодечий розум не довіряє пересторогам — все більше кортіло вибраться на шпиль гори. Врешті старий, побачивши, що нічого не вдіє, якусь хвилю йшов попереду, щоб між скелями показати нам круту стежку, і ще напучував нас, проводжав зойками та скаргами.

Ми залишили в нього те з одягу та інших речей, що могло нам заважати, а самі хутко рушили в путь. Але, як це звичайно буває, після надмірної напруги настає втома. Зупинились ми неподалік на якійсь скелі. Потім знову пішли далі, але вже повільніше, особливо тихою ходою ступав я. Мій брат, щоб скоротити собі шлях, п'явся вгору самим гребенем скелі, я ж, слабший за нього, звернув униз, а коли він гукав мене, показуючи, як вийти навпростець, я відповідав, що сподіваюсь на другім узбіччі знайти не такий крутій схил і не боюся зробити гака, аби дорога була рівніша. Цим вправдуванням я приховував свої лінощі і, коли інші були вже високо, я плентався долинами, а більш позитистого схилу не знаходив, тільки довшою ставала путь та марно тратилася сила.

Нарешті мені набридло кружляти манівцями, я вирішив іти просто вгору і так дістався до брата, якого з долу не міг побачити. Він набрався сили по довгім спочинку, я ж був стомлений і сердитий. Якийсь час ми йшли нога в ногу. Як тільки лишилось позаду узвишня, я забув про недавнє своє блукання і знову збіг униз, і знов, шукаючи легшої дороги, пройшов кілька долин; путь була довга й втомлива. Таким чином я хотів відтягти важке сходження на гору, але природного стану речей змінити не можна; не може бути такого, щоб якесь тіло піднялося вгору, сходячи вниз. Брат сміявся, коли, як на зло, за кілька годин таке трапилося зі мною разів за три.

Він весь час із мене кепкував, і я сховався в якійсь долині. Там, перескаючи бістрою думкою з речей тілесних на безтілесні, ось такими чи подібними до них словами ганив себе: те саме, чого ти сьогодні стільки разів зазнав, деручись на цю гору, трапляється з тобою і з багатьма іншими в гонитві за щасливим життям, але не так легко людина це помічає, бо тільки рухи тіла видимі, а духу — невидимі й приховані. Життя, яке ми називаємо щасливим, лежить на вершинах, і, як то кажуть, крутій до нього шлях. Багато верховин заступає його, і від цноти до цноти треба йти величними сходами, а на самому вершечку все кінчаеться; то межа, до якої ми прямуємо. Всі хочуть туди дістатись, але, як каже Назон:

Хотіти — мало, треба прагнути¹.

Ти, казав я собі, без сумніву, не тільки хочеш, а й прагнеш. То що ж тебе затримує? Мабуть, не що інше, як дорога через низі земні втіхи, така рівна, така, на перший погляд, зручна. Але після довгого блукання чи під тягарем погано розподіленої праці мусиш п'ястися на вершини щасливого життя або ж безвладно лежати в падолі грі-

¹ Овідій, «Листи з Понту».

хів, і якщо — страшно здумати! — виявиться там морок і тінь смерті, будеш приречений на вічну ніч і вічні страждання.

Ці думки — річ неймовірна — тілу й душі додали сили для дальших мандрів. Найвищу вершину мешканці лісу, не знаю чому, називають Синком, мабуть, це антифразис, бо вона скидається скорше на батька всіх довколишніх гір. На цій вершині є маленька рівна місцина: там нарешті ми, потомлені, відпочили. Спочатку я спинивсья як укопаний, так вразили мене чудове повітря і широкий краєвид. Дивлюся: хмари в мене під ногами. Тепер уже й Афон та Олімп не здаються мені такими незвичайними, бо те, що про них чув і читав, сам бачу з менш славетної гори.

Спрямовую звідти промені очей у бік Італії, до якої дух найбільш прихильний. Навіть крижані, засніжені Альпи, через які той дикий ворог Риму, Ганнібал, пройшов колись, оцтом розвалюючи скелі, якщо вірити легенді, ті самі Альпи, такі далекі, здалися мені дуже близькими. Признаюсь, я зітхнув, коли італійське небо явилося скорше душі, ніж очам моїм, і охопило мене невгласиме бажання знову побачити друзів і вітчизну, але водночас я картав себе за ці ніжні, зовсім не гідні чоловіка почуття, хоча те й друге могло бути виправдане й підтверджene переконливими прикладами.

Потім набігла мені нова думка — вже не про місце, а про час. Я казав собі: сьогодні сповнюється десятий рік, відколи, покинувши юнацьке навчання, ти виїхав з Болоньї, і — боже безсмертний, мудрість незмінна! — скільки важливих змін сталося в твоєму бутті! Багато чого поминало, бо не дістався до порту, де в безпеці міг би згадувати минулі бурі. Може, настане час, коли переберу по черзі всі події, взявши собі за взірець твого Августина, який каже: «Хочу пригадати всю мерзенність свою і зіпсутість душі своєї — не тому, що тішуся цим, а тому, що люблю тебе, мій боже». Багато ще в душі моїй непевності й тяжких сумнівів. Що раніше любив, того вже не люблю. Брешу: люблю, але скупіше. І знову брешу: люблю, але сором'язливіше, смутніше. Нарешті сказав правду. Бо так воно і є: люблю, але люблю те, що волів би не любити, що хотів би ненавидіти. Отож люблю, але всупереч власній волі, змушений до цього — у смутку і в жалобі. І сам по собі, нещасний, перевіряю правильність твердження отого преславного вірша:

«Ненавидіть не можна — кохатиму всупереч волі»¹.

Ще не минув третій рік, відколи ця лицемірна й негідна схильність, яка заволоділа мною цілком і в храмі моого серця владарювала неподільно, стала супроти іншої — бунтівничої та впертої, — і між ними здавна точиться в моїх думках запекла боротьба за владу над двоїстою людиною.

Так я подумки перебіг минуле десятиліття. І одразу ж звернув заклопотаний погляд у майбутнє, запитуючи себе: якщо тобі випаде протягом наступних десяти років вести легковажне життя і все ж наблизиться до цноти, то чи не можеш, — це не впевненість, а побоювання, — померти на сороковім році й знахтувати рештою свого життя?

Такі й подібні до цих, отче, думки приходили мені в голову. Я радів з своїх успіхів, оплакував свою досконалість і минущість діянь людських, неначе забувши, куди й для чого прийшов. На-

¹ Овідій, Елегії про кохання.

решті, облишивши свої роздуми, недоречні в даному випадку, я роздивився довкола й побачив те, що хотів тут оглянути. Незабаром треба було повернутися додому. Сонце сідало, і в горах виростали тіні; це не мовби пробудило. Обертаючись назад, дивлюсь на захід; Піренеїв, які є ніби кордоном між Францією та Іспанією, звідси не видно, хоч єдина причина цього — недосконалість людського зору; зате гори ліонської провінції з правого боку, а з лівого — Марсельську затоку і ту, що сягає Ег-Морт, до якого звідси кілька днів іти, видно чудово, сама Рона лежала, як на долоні. Коли я отак захоплювався кожною річчю і то вдихав запах землі, то знову, як до цього тілом, духом підносився вгору, мені спало на думку заглянути до «Сповіді» св. Августина, якій завдячує твою любов, і в пам'ять про автора, як і про того, хто подарував цю книжку, зберігаю її і завжди ношу при собі: книжка крихітного розміру, а втіху дає безмежну.

Розгортую, маючи намір прочитати перше-ліпше місце, і натрапляю на десятий розділ. Поруч стоїть брат і прислухається. Свідок бог і той, хто був коло мене, що там, куди впав мій погляд, було написано: «І ходять люди дивуватись вершинами гір і здібленими хвильами моря, і широкими нуртами річок, і безмежжям океану, і сіянням зірок, а себе занехають». Віриш, я оставпів, і брата, який хотів слухати далі, попросив, щоб мені не перешкоджав; я закрив книжку й відчув гнів, що іще й зараз захоплююсь земними речами, тоді як уже давно, навіть від поганських філософів, повинен був би перейняти, що,крім душі, немає нічого гідного подиву і що в порівнянні з її величчю ніщо не є великим.

Тоді, натішившись видовиськом гір, углиб самого себе спрямував я внутрішній погляд і з цієї миті вже ні до кого не звертався, поки не зійшли ми униз. Ті слова змусили мене глибоко замислитись. Я не міг повірити, що то був звичайний собі випадок... Збурений душею, я не помічав крем'янистої стежки, якою серед ночі ми прийшли до сільської господи. Вирушив я з неї перед світанком, і місяць був мені мілим товаришем. Поки слуги поралися коло вечери, я подався у відлюдний куточок будинку, щоб тобі про це все відразу і якнайдо-кладніше написати: при зволіканні і при зміні місця могли б змінитись почуття, та й саме бажання писати про це могло б охолонути. Отже, бачиш, любий отче, як широко твоїм очам хотів би я все відкрити, і то не тільки ціле життя, а й окремі думки — молися за мене, прошу, щоб, так довго хибні й несталі, погляди мої утвердились нарешті і повернулись до одного добра, до однієї правди, до однієї певності. Бувай здоровий».

Лист датовано: 27 квітня, Мальсон.

Мабуть, слух нас не обманює, коли ми чуємо тут голос нової людини. Ніхто в середньовіччі не сходив на вершини гір, щоб захоплюватись красою природи, та й у пізніші часи, незадовго перед епохою Руссо, небагато знайшлося б таких любителів, ніколи досі, крім Данте, не озивалась таким глибоким тоном туга за рідною землею; у Петrarки ж це перший звук тієї струни, яка згодом задзвенить строфами «*Italia mia*»¹. У цих сторінках, таких свіжих,— від них віє живлющим гірським повітрям, у цих сторінках, таких нових, альпініст знайде добре йому знайомі враження, патріот — братні почуття, психолог — прекрасний документ людської вразливості; не дивує нас і те, що в од-

ному з цих висловів Петrarка перегукується з Віктором Гюго, який казав: «Знаю видовисько привабливіше, ніж море,— зоряне небо. Знаю видовисько чудовіше од зоряного неба — глибину душі людської».

Може, то не вперше, але так, ніби лише тепер він це усвідомив, з'явився у Петrarки отої «внутрішній зір», якому він протягом усього життя дозволяв досліджувати й перетрушувати свої найпотаємніші думки і прагнення. Не випадково в його кишенні опинилася «Сповідь» св. Августина; ніколи він з цією книжкою не розлучався і вчився по ній терпляче й щиро аналізувати свій внутрішній духовний світ, чому присвятив щонайменше половину своєї письменницької праці. Кілька речень звучать, як заповідь — розмірковуй і думай, — яку пізніше виклав у «Secretum»¹.

Лист до Діонісіо охоплює події не одного дня, а немовби цілого життя і міг би здатись алегорією, подібною до тієї, що в першій терціні «Божественної комедії» заступає нам дорогу лісом, отією selva selvaggia², де блукає неспокійний дух поета. Сам він, зрештою, у тому місці, де говорить про блукання по ущелинах, коли брат уже піднявся високо, вдається до алегорій, порівнюючи своє блукання з пошуками щасливого життя: у нього — повільними, у брата — простими й стрімкими, бо брата Джерардо вони привели в монастир. Такий уже буде Петrarка завжди — сповнений неспокою, суперечностей, докорів сумління; він скаржиться на своє слабосилля, хоч, відчувається, воно є невід'ємною частиною його істоти.

Р И М

З вершини Вітряної Гори дивлячись у бік Італії, він шукав очима душі в тому блакитному просторі не Флоренцію, що була його незнаною вітчизною, а Рим, куди гнала його туга гуманіста. Кардинал Колонна скорше гамував її, ніж розпалював: хотів уберегти Петrarку від дійсності, яку добре знов і яку вважав здатною розвіяти всі ілюзії. Глухий до цих умовлянь, поет вирушив у путь при першій-таки нагоді: в грудні 1336 сів на корабель, який ішов з Марселя до Чівітавеккія.

Шмаганий вітрами, бурею, сльотою, ледь живий прибився він до італійської землі і знайшов гостинність у недалекій від Рима Капраніці. Був там замок графа Орсо ді Ангіяра, який, хоч ім'я його означало «ведмідь», був «смирнішим од овечки» — «ursus agne mitior», а його дружина Агнесса, сестра кардинала Колонна, була сама привітність. Під її опікою, в здоровому повітрі цієї мальовничої місцевості Петrarка швидко відновив сили.

Замок стояв на високому пагорбі, звідки видно було вершину Соракте, таку ж, як і тоді, коли Горацій бачив її в глибокому снігу («Vides ut alta stet nive candidum Soracte»³); вдалині виднівся Монс Чімініус, порослий лісом, майже таким самим, як за Фавія, а біля його підніжжя — таємниче озеро в згаслому кратері; за якісь дві тисячі кроків далі лежав Сутріум із залишками римських мурів і амфітеатру,

¹ «Таємниця» (лат.).

² Дикий ліс.

³ Та бачиш, як стоїть під снігом біла (гора) Соракте (лат.).

а в його околицях — поле, де в правічні часи зібрано перше збіжжя, посіяне Сатурном.

Любитель гаїв, джерел, затишних долин і сонячних пагорбів, Петrarка блукав серед них цілими днями, дивуючись розмаїтості пташиного світу і незліченним диким козам, що бігали, наче свійські. Навіть олені від нього не втікали. А місцевих жителів сам дивував, бо ж у тому земному раю ніхто не наважувався на такі мандрівки. Петrarка нарешті сам це помітив.

«Тут пастухи, — писав він до кардинала Колонна, — ходять по лісах озброєні, та не так вовків бояться, як розбійників. Орач іде за плугом у панцирі й поганяє впертого бика списом. Птахолов прикриває свої сіті щитом. Рибалка прив'язує вудку біля меча. Ти не повіриш: той, хто хоче зачерпнути води з криниці, чіпляє до мотузки заржавілий шолом. Ніщо тут не діється без наявності зброї. Цілу ніч чути окрики варти на мурах або команди: «До зброї!» Петrarка пробув у Капраніці шістнадцять днів, а був би змушений залишитись і на довший час і, може, відмовитись од відвідин Рима, якби римські Колонна не прибули забрати його під сильним ескортом.

Могло здатись, що Вічне Місто стоїть скорше на краю тієї вічності, з якої немає повернення до життя, ніж на зламі історії, що має відкрити для нього нове майбутнє і, можливо, нову славу. Здавалося, що місто занепадає. Коли б зібрati все його населення, від старих до дітей, воно не заповнило б глядачевих рядів Колізею, який, зрештою, і не був для нього доступним. Як і всі могутні споруди античності, Колізей був замком і фортецею одного з розбійницьких феодальних родів, які так само гніздилися і в мавзолеї Адріана, в театрі Марцелла, навіть арка Септімія Севера була вежею, а з розкиданої римської цегли, мармуру й каміння феодальні барони звели оборонні вали, високі, сувері мури з вузькими бійницями; і донині нагадують про них уцілілі Торре дель Грілло і Торре ді Нероне, донісши до наших часів легенду, що саме звідси Нерон дивився на палаючий Рим.

В тіні цих веж і фортець лежало місто, з пагорками руїн, порослих бур'яном, серед яких сім священих горбів ледве можна було виріzniti, місто болота і надтібрських трясовин, вулиць, що скидалися на стежки, і завулків, де кубились злідні й злочинства. Навіть церкви не вносили погідності й спокою в цей дикий краєвид. Після того, як звідси вибрався папа, розбіглась більшість духівництва, церкви стояли пусткою, вітер засівав їх бур'яном.

За кілька років до прибуття Петrarки, на великий піст року 1334, вдерлися в осиротіле місто грішники-покутники на чолі з домініканцем фра Вентуріно де Бергамо. З палицею прочанина в правій руці, з чотками в лівій, у білих туніках під голубими плащами із зображенням білої голубки, що несе в дзьобі оливковий вінок, у білих сандаліях, в кепелюхах з голубої повсті, позначених літерою «Т», з хрестами і штандартами йшли їх тисячі, співаючи гімни й літанії і вигукуючи: «Мир і милосердя!» Фра Вентуріно виголошував проповіді в Сан-Сісто, в домініканському монастирі на віа Аппіа, в Санта-Марія сопра Мінерва, в соборі св. Петра і в Латерані. Даремно він хотів піднести дух римлян, його слухали байдуже і так само байдуже дивились на чудернацький кортеж, коли він залишав місто.

Так само глухе було воно до голосу минувшини. Петrarка відразу переконався, що ніде не знають менше про Рим, ніж у само-

му Римі. Зрештою, у всій Італії античність ніколи насправді не згасала, але дивно видозмінювалась. У Падуї показували гробницю Антенора, в Мілані пишалися скульптурою Геркулеса, Піза твердила, що її заснував Пелопс, бо якимсь чином дійшло до неї ім'я пелопонеської Пізи. Венецію нібіто збудували з каміння зруйнованої Трої. Ахілл правив колись в Абруццах, Діомед — в Апулії, Агамемнон — на Сіцілії, Евандр — у П'ємонті, Геркулес — у Калабрії. Аполлона вважали то астрологом, то дияволом, а ще десь богом сарацинів. Античні письменники змінили професію: Платон став лікарем, а Ціцерон — рицарем і трубадуром. Верглій був магом, і в Неаполі розповідали, що він звільнив місто від мух, комарів, п'явок та вужів, що відкрив гору Позиліпу, а кратер Везувія заткнув. На Капітолії стояв колись чудовий замок, де Верглій влаштував славнозвісне *salvatio civium*¹ — то був ряд скульптур, що уособлювали провінції Римської імперії; кожна статуя мала на шиї дзвіночок, і коли котрась із провінцій зчиняла бунт, її дзвіночок будив пильність властей і імператорових військ.

«Таке було тут раніше життя, воно загинуло, і ніщо вже нас не врятує», — так говорили Петrarці.

Він, звичайно, не йняв віри цим теревеням, знав назубок історію Риму, чудово орієнтувався в хронології, але нелегко уявити собі, яке мав поняття про руїни Рима, що в них бачив, про що здогадувався. Часто дивився на них крізь ореол мрії, якщо вже навіть виразний напис на піраміді Цестія не міг розвіяти його переконання, що це гробниця Рема. Але він перш за все допоминався про те, чого не міг знайти: «Де терми Діоклетіана і Каракалли? Де Цимбріум Марія, Септіозніум і лазні Севера? Де Форум Августа і храм Марса Месника? Де храми Юпітера Громовержця на Капітолії та Аполлона на Палатіні? Де портик Аполлона і дві його бібліотеки, грецька й латинська? Де портик та базиліка Гая й Луція, де портик Лівії і театр Марцелла? Де тут Марій Філіппус побудував храм Геркулеса і Муз, а Луцій Корніфіцій — Діани, де храм вільних мистецтв Азінія Полліона, де театр Бальбуса, амфітеатр Статілія Тауруса? Де незліченні будови Агриппи, з яких залишився лише Пантеон? Де чудові палаці імператорів? У книжках знаходиш їх усі, але коли шукаєш у місті, виявляється, що вони загинули або що по них залишився мізерний слід».

Нелегко було ходити по цьому місту. Єдиними вулицями, що заслуговували цієї назви, були стародавні: Мерулана, віа Лата, кливус Скаурі, і лише вони зберегли рештки чудових плит римського бруку. Але їхній біг перепиняли руїни, багна, поля. Вздовж вулиць, що мали вигляд сільських, стояли будинки, в яких жодна цеглина не була зроблена тепер, жоден камінь не був привезений з каменярні — геть усе виколупано з руїн. Тут і там вхід у замшілі будинки відкривала якась римська арка або галерея з колон — кожна не така, як інші, — а над нею виднілись готичні вікна в облямівці з чорного пеперину.

Де ж тут знайти *rostra*², славнозвісну трибуну, з якої промовляв Ціцерон? Вона була на Форум Романум, але де ж сам Форум? Він був засипаний уламками до невізнання й заріс хащами. Від арки Септімія Севера до арки Тіта тягнувся ряд будиночків чи ліплянок,

¹ Привітання громадян (Горацій. Ода до Таліарха).

² Трибуна на Форумі стародавнього Риму, оздоблена внизу передніми частинами кораблів, захоплених у ворогів.

що нагадували сільські халупи, обіч яких паслись корови й лежали свині. Мавзолей Августа нагадував узгір'я, вкрите виноградниками. З римських акведуків в одній лише Аква Вірго ще жевріло життя, люди робили криниці або ж брали воду з Тібру. Рим тодішній скидався на Рим часів первісної, ще наполовину селянської, республіки, аніж на пишну імперію з формами життя, про які весь тогочасний світ забув.

Вигляд його викликав гіркоту, обурював і розчулював. З прибутиям Петrarки до Рима починається нова епоха усвідомлення його руїн і занепаду. Він був перший, кому на очі набігали сльози серед забутих імен і зруйнованих колон і чиє серце зворушило німе каміння.

«О мури прадавні — ви тривога, і любов, і страх світу.
Який коло вас часи споминає минулі»,

співав Петrarка у своїй італійській канцоні. Він ходив Римом, овіянний меланхолією від споглядання руїн і сентиментальністю до цих німих свідків історії. «Це тут», — повторював на кожному кроці, подумки наздоганяючи великі привиди Лівія, «це, мабуть, тут», говорив, шукаючи слідів Ціцерона, Вергілія, Горація. Мов сліпець, водив долонею по мармуровій плиті, припалій порохом, яка шепотіла вищербленим написом: «Caesar Imperator», і рука його тремтіла.

Це був перший поет, який мріяв над руїнами, і перший учений, який досліджував топографію Рима, навпомацки блукаючи по ньому. Незабаром він згадає про долю старих мурів у поетичному листі до Паоло Аннібальді і закликатиме цього феодала стати на захист мурів, які витримали навалу варварів, а тепер гинуть, спустошені й за nedbanі. «Це буде славою тобі, якщо ти збережеш ці руїни, бо свідчать вони про славу Риму, коли він стояв непохитний». Це наш голос, турбота наших часів, яку не поділяли навіть такі ентузіасти античності, як гуманісти. Еразм тричі був у Римі і довго жив в Італії, але марно було б шукати в його творах загадки про пам'ятники старовини. Петrarка був спраглий до них, шукав статуй, збирав римські медалі, що їх зносили йому селяни.

Помилувся Джованні Колонна: Петrarка не зазнав розчарування. Був захоплений розмірами Риму. Міряючи власними кроками довжину авреліанських мурів, майже не зруйнованих і досі могутніх, з сотнями веж, мандруючи вздовж них від ранку до вечора, повторював слова, якими насту́пного дня переказував свої враження в короткому, мовби одним духом написаному листі до кардинала. «Воїстину Рим був більший, ніж я собі уявляв, і так само більшими є його руїни. Я вже не дивуюся, що це місто завоювало світ, вірніше дивуюсь, що завоювало його так пізно. Бувай здоровий». Рука його тремтіла, коли зазначав дату: «На Капітолії, в Березневі іди».

Авіньйонські друзі сподівалися, що він повернеться з якимось гарним твором. «Ти думав, — казав він одному з них, — що я напишу щось велике, як тільки опинюся в Римі. Можливо, я зібрав тут величезний матеріал на майбутнє, але поки що не маю відваги, так мене пригнічує диво тих великих речей і тягар захвату».

Як завжди, коли він був перейнятий чимось до глибини душі, Петrarка хвилювався, і це хвилювання відкривало йому очі на його власні недоліки й розпалювало прагнення до тріумфу над собою. В ті дні виник сонет до римлян:

«Священне лице вашої землі будить у моїй душі жаль до грішної минувшини, наче голос почув я: «Встань, нещасний! Що ти робиш?» І шлях на небо вказує мені крутий...»

Вже ні про що інше він не думав, тільки про самовдосконалення, вже нічого більше не прагнув, лише чистоти почуттів, але, йдучи по віа Аппіа, між кипарисами й гробницями, зрештою, і сам не зінав, куди простує: до білої келії ченця чи на вершину Парнасу.

З Рима Петrarка знову повертається морем, цього разу влітку, але якоюсь такою кружкою дорогою, що казали, ніби заїхав в Іспанію й Англію. Він не квапився повернатись до Авіньйона.

ЗАМКНУТА ДОЛИНА

Хто знає, чи ще в тій довгій морській дорозі Петrarка написав латинський поетичний лист до Бенедикта XII, де зобразив Рим в образі скорботної вдови, що благає про порятунок.

«Чому ж мене покинув? — волала столиця імператорів і пап. — Чи не впізнаєш моого голосу? Знесиліла я, ледь стою на ногах, і старість стерла гордість з моого чола».

Вчуваються в цих гекзаметрах приглушений гнів і скarga, що звучить, як погроза. З того часу Петrarка безнастенно живим словом, ритмом і прозою оббивав пороги авіньйонської курії, закликаючи пап повернутись до Рима.

Авіньйон викликав у нього огиду. Тепер, коли на власні очі побачив спустошення Рима, він не міг вибачити злиденному провансальському містечку того, що воно позбавило Рим його блиску. Не знаходив досить міцних слів, щоб виразити свою зневагу до «апокаліптичного Вавілону». Так звик називати це місто Вавілоном, що часто свої листи, писані в Авіньйоні, датуючи, позначав Вавілоном. «Це джерело страждань, — писав він, — господа гніву, школа помилок, храм єресі, кузня брехні, огідна в'язниця, пекло на землі». Лаяв Авіньйон латиною й по-італійськи, у прозі, в гекзаметрах, у сонетах.

«Хто зможе описати мою нехіть до життя, мою щоденну відразу, це соромітне й каламутне вировисько справ, цей тісний і неохайній закуток, де я стирчу й де зібрався весь бруд світу? Хто зуміє віддати словами це видовище, що викликає відразу: смердючі вулиці, по яких бігають скажені собаки, на яких валяються свині й стоять вози, захаращаючи проходи, або їдуть і гуркотом своїм струшують будинки? Хто змалює людей з такими різними й завжди відворотними обличчями — страшні й змучені лица злідарів, позначені печаттю розпусти пихаті пики багатіїв?»

Можливо, це перший голос вразливого й нервового письменника, якому все в місті стає на заваді і який за вуличний галас розплачуються змарнованим робочим днем, а вночі стає жертвою кошмарів, уявляючи всю ту несправедливість, що падає на людські голови. «Що колись Горацій, — снувалося йому в гірких думках і вже дзвеніло віршами поетичного листа до друга, — що колись Горацій сказав про столицю світу, мовляв, вона — багатоголова потвора, те ж саме можна сказати й про це жалюгідне містечко. З курних халуп ще вчора тут виходили орачі й пастухи, а зараз купець, не знаючи спокою, вирушає за

море, і розбійник шукає схову. Багно — і, як у всякому багні, тут народжуються злочини Сулли і шаленства Нерона... Музо, розгорни вітрила і дай нам утекти з цього виру пристрастей! Дозволь ступити на стежку миру й оспівувати барвисту картину життя і люд у його щоденній праці. Скидаю пута й сміливо рушаю невторованим шляхом до високогі божого чертогу...»

Петрарка втік з Авіньйона. Знайшов собі притулок у Воклюзі, селі, де бував ще дитиною. Валліс Клауза (Замкнута Долина) називалося по-латині це місце, що мало прославитися завдяки йому. На багато років знайшов він тут омріяну пристань —тишу і спокій. «Літа, які я прожив у Воклюзі, — згадуватиме пізніше, — минали в такому спокої, так чудово було тут, що тепер, коли знаю, чим є людське життя, вважаю, що тільки тоді я жив, а інші мої дні були катуванням для мене».

Він мав там будинок із садом, відокремлений од світу з одного боку річкою, з другого скелями, а спереду і ззаду його прикривав мур. Річка звалася Соргія — Сорг — бистра й холодна і, як смарагд, зелена. Про господарство дбали кілька слуг під наглядом Раймона Моне, економа, він мешкав там з родиною — людина проста, але природних манер, вищих за міську добропристойність. У Петрарки не було вірнішого слуги і друга.

Вільний від турбот і обов'язків, поет ніяк не міг натішитися своїм щастям. «Побачив би ти мене зараз, — писав він в одному з листів. — З ранку до вечора в самотніх мандрівках луками й горами, вздовж струмків, лісами й полями, далеко від людей. Милуюся лісовими сутінками, радію вологим печерам, зеленим лукам і проклинаю метьушню і гомін міст, оселі пихатих панів. Сміюсь із покірності простолюду, сам же далекий як від веселощів, так і від смутку. Вдень і вночі використовую час, як хочу, пишаюсь товариством муз, слухаю спів птахів, плюскіт вод. Слуг маю небагато, зате є в мене безліч книг. Можу сидіти вдома і вийти, коли заманеться, зупинитись у дорозі, покласти обважнілу голову й зморене тіло на березі дзюркотливого струмка або на м'яку травицю; маю ще й ту втіху, що коли хто й навідується до мене, то тільки вряди-годи».

Він був невичерпний в змалюванні милої його серцю самотності. Радісно писав друзям: «Встаю ще затемна, тільки розвидніє, виходжу з дому, але у полі працюю так само, як і в кімнаті: думаю, читаю, пишу. Сон, насінки це можливо, відганяю від очей, тіло бережу від лінощів, дух — від розкошів, завжди в русі, не дозволяю собі задерев'яніти. Цілими днями ходжу по розпечених горах і росяних долинах, зазираю до печер, виходжу на береги Сорг, не зустрічаючи нахаб, обходячись без товариша чи провідника, і мої турботи чимдалі менше дошкуляють мені... Тут Рим, тут Афіни, тут навіть вітчизну будую в собі, а оточують мене друзі, які ніколи не підведуть. Жили вони багато сторіч тому, і знаю їх тільки я, бо переймаюся їхніми ділами й духом, їхніми звичаями, вивчаю їхнє життя або їхню мову. З усіх місць і з усіх часів збираю їх у цю долину. І отак походжаю собі в їхньому товаристві, вільний і спокійний».

Не один, хто знав веселе й бурхливе життя Петрарки в Авіньйоні, дивувався, звідки в нього ця раптова любов до самотності. Кожному по черзі він вихваляв свою аркадську ідилію, запрошуав близьких, щоб відчули все самі. Хворому єпископові Вітербо, Нікколо,

послав захопленого листа: «Не знаю погроз тирана, ні безсороності співвітчизників, не озветься тут отруйний язик наклепника, немає тут ні гніву, ні політичних пристрастей, ані скарг, ані підступу; ніякий галас чи шум не долина сюди, ані ревіння труб, ані брязкіт зброї; не зіткнешся тут ні із зажерливістю, єні з заздрощами, амбіцією; немає тут високих порогів, до яких людина підходить з трептінням; сама тільки радість, і простота, і свобода, і отої стан найбільш жаданий — між багатством і вбогістю; саме тільки тверезе, скромне й спокійне сільське життя; люди тут нікому не заподіють кривди, безборонні, як той край, що любить мир. Що іще? Свіже повітря, лагідні вітри, сонячна земля, чисті джерела, багата на рибу річка, тінявий гай, вологі гроти, зелений затишок і усміхнені луки. Тут — ревіння волів і спів пташок, і шепіт німф — справді замкнута і приваблива долина. Усе, що дає тут земля чи вода, є таким, наче походить воно просто з раю, і чого тут бракує, те легко знайдеш десь у сусідстві. Нарешті, знайдеш тут жаданий спокій і, що найдорожче для вченого, — безліч книжок, де можеш спілкуватися зі святими, з філософами, з поетами, з ораторами, з істориками».

Слухаймо далі цю сповідь, перший в сучасній літературі голос із майстерні письменника. «Власному тілу, — пише він у цьому листі, — я оголосив війну. Горло, рот, язик, вуха, очі аж надто часто поводяться, наче вони й не частини моого тіла, а запеклі вороги його. Не одну біду накликали на мене, головним чином, очі, які завжди манили мене до згуби. Тепер я іх так ув'язнив, що, крім неба, гір і вод, майже нічого не бачу — ані золота, ані клейнодів, ані пурпuru, ані словнової кості, ані екіпажів, за винятком двох коників, якими хлопчина мій по цих долинах мене возить. Не бачу тут жодної жінки, окрім моєї господині, але коли б ти її уздрів, то мав би враження, що дивиця на лівійську або ефіопську пустелю — таке сухе те обличчя, жаром сонця спалене, без стеблинки зелені, без краплі соків. Якби таке лице було в Елени, Троя і досі б стояла, якби на неї схожими були Лукреція й Вір-гінія, то ні Тарквіній не позувся б трону, ні Аппій не вмер би у в'язниці.

Але щоб описом лиця не применшити доброти її вдачі, скажу, що наскільки в неї темне лице, настільки ясна душа. Це зразок вірності, покори, працьовитості. У найбільшу спеку, що її навіть цикади ледве терплять, цілими днями працює в полі. Коли старенька вертається додому, вона свіжа й бадьора, мов юнак, що тільки-но вистрибнув з ліжка. Ніколи не бубонить, не нарікає, ніколи не висловлює невдоволення; небачено турботлива: весь час дбає про чоловіка, про дітей, про моїх домочадців та гостей; і так само небачено байдужа до себе. Ця жінка зі скелі спить на землі, застеленій хмизом, єсть хліб, чорний, як земля, п'є вино, кисле, як оцет, злегка розведене водою.

Та досить про господиню, якій стільки місця можна було присвятити лише в такому, писаному в селі листі. Отак-бо картаючи свої очі, що скажу про вуха? Де ж співи й флейти, де лютні солодкі, якими я так завжди захоплююсь? З вітром полинули! Не чую тут нічого, крім ревіння волів та мукання худоби, крім пташиного щебетання й безнестанного шуму води. А що з язиком, який часто мені самому, а іноді й іншим піднімає дух? Мовчить зараз од ранку до вечора, не має з ким розмовляти, хіба що з самим собою. Рот і шлунок я так привчив, що часто вистачає мені хліба моего наймита — з'їдаю з насолодою, а той сніжно-блій хліб, що його мені звідкілясь приносять, з'їдають слуги —

такий порядок сам по собі дає мені задоволення. Мій економ, який ніколи зі мною не сперечається, з цим одним лише не хоче погодитись, кажучи, що з таких грубих харчів не можна жити надто довго. Я, навпаки, вважаю, що такі харчі можна терпіти довше, ніж вишукані. Причашаюсь виноградом, інжиром, горіхами, мигдалем, рибою, на яку ця річка багата; уважно придивляюсь, як її ловлять, і сам люблю взяти вудку або сіть.

А що скажу про вбрання, про взуття своє? Це вже не те, в чому я любив показуватися серед ровесників. Глянувши на мене зараз, ти б вирішив, що перед тобою селянин або пастух... Що скажу про помешкання? Ти подумав би, що це дім Катона чи Фабріція, а живу я тут з одним пском і двома слугами. Економ займає сусідній будиночок і завжди під рукою, послужливість його ніколи не перетворюється у набридливість.

Знайшов я тут два садки, що як найбільше відповідають моїм уподобанням і способові життя. Не думаю, щоб удалося ще знайти на світі щось подібне; коли признаюся в цій дівочій слабості, то вболіваю, що така річ існує за межами Італії. Називаю це своїм заальпійським Геліконом. Один із цих садків, тінявий, мовби створений для спокійної праці і присвячений нашому Аполлонові; висить він над джерелами Сорг, а далі немає нічого, крім скель і пустыщ, доступних тільки птахам і диким звірам. Другий садок — неподалік від дому, старанно доглянутий, його любить Вакх. Буяє він між ставом і чудовим струмком, над яким, відокремлена невеличким містком, височить стрімка скеля; тут і в найбільшу спеку не відчувається задухи.

Це місце саме заохочує до праці, уявляю собі, що воно трохи схоже на оту «кімнатку», в якій Ціцерон звик рекламиувати, але там не було швидкоплинної Сорг. Тут перебуваю полуцен, ранок же — на узгір'ях, вечір — на луках або біля джерела в тому дикому саду, де, перемагаючи мистецтвом природу, знаходжу притулок під високою скелею, серед вод, тісний, щоправда, але тут навіть ледачий розум процидається, щоб заглибитися у високі роздуми... тож нічого так не бояється тут, як повернення до міста».

Яка втіха садити молоді деревця й думати, що колись можна буде збирати з них солодкі плоди, або обрізувати зайве ґалуззя, або, взявши лопату, обкопувати виноградні лози, або підв'язувати їх до стовбура в'яза, або луку оживляти рівчаком води, відведенім від річища Сорг! За чотириста років до «Кандіда» він пізнав мудрість «оброблення свого садка» і любив себе називати *hortulanus* — садівником. Ідилія, що стримує плин часу, дозволила йому піznати позачасову погідність душі.

В книжках він шукав порад і рекомендацій, коли що сіяти й садити, записував розташування зірок та місяця і з «Георгіками» під пахвою доглядав своє господарство. Але завжди під кінець зваблювали його Вергілієві гекзаметри, і він забував про все, зачарований їхнім ритмом. Поволі створював у собі власну мелодію, яка укладалася в поетичний лист чи еклому. Коли не було у кишені клаптя паперу, записував думку чи який рядок вуглиною на рукаві каптана.

Ось бачимо його, як повертається з поля, і з тією ж насолодою, з якою вдихав повітря на широкому просторі, вбирає в легені запахи своєї кімнати, яка, нагріта вранішнім сонцем, тепер вихолоджується, але ще стоять у ній збуджені теплом запахи стін і предметів.

Тх тут небагато: ліжко з балдахіном, дубова шафа, висока й довга скриня, яка може правити за лаву, крісло з подушкою з цапиної шкіри і плюшем. На краю плюшітра у двох отворах стирчать два коротко втяті роги вола — один з чорним, другий з червоним чорнилом. Лежить там також ножик із загнутим кінцем для підчищення пер і вишкрябування помилок з пергаментного аркуша, пучок гусачих пер і свинцевий грифель для прокреслювання горизонтальних ліній, щоб рядки літер лягли рівно.

«Папір, перо, чорнило, сліпання ночами ставлю вище сну і відпочинку. Більше того, завжди мучусь і slabnu, коли не пишу; бездіяльність мене стомлює, а в праці відпочиваю. Коли, зашившись у пергамент, натруджу пальці й очі, не відчуваю ні холоду, ні тепла, здається мені, ніби я лежу в найм'якшому пуху, а коли з необхідності мушу відірватись, лише тоді відчуваю втому». І він розповідає, як один з друзів, уважаючи такий спосіб життя шкідливим для здоров'я, виманив у нього ключі від шафи й замкнув у ній всі книжки й письмове приладдя. Призначив йому десять днів канікул і звелів, щоб у цей час не читав і не писав. «І пішов. Прирік мене на відпочинок, а я відчував себе калікою. Минув день, який здався мені довшим за рік. Наступного дня в мене боліла голова з ранку до вечора. Почався третій день, я відчув, тіло в мене тремтить, як у лихоманці. Друг довідався про це, повернувшись й віддав мені ключі. Я відразу ж одужав...» Другом тим був Філіпп де Кабассолес, єпископ Кавайон, який мав замок над скелястим узвищем, за кілька кілометрів від Воклюза; справжній прелат епохи Ренесансу, що чудово «зняв літературу й відзначався витонченістю манер», як характеризував його Іоанн XXII у номінаційній буллі.

Петрарку бачимо постійно схиленим над аркушем пергаменту або паперу, на якому він дрібним почерком, користуючись умовними скороченнями, робить перші начерки. Пізніше він шліфуватиме це, переробляти, поки не надійде час для чистопису, виконуваного зі старанністю каліграфа. Він і був каліграфом, як майже всі тогочасні письменники, які неохоче доручали копіювання своїх творів чужим, переважно недбалим рукам і тупим головам. «Наша ледача епоха, — писав поет з обуренням, — дбає про кухню, а не про літературу, вимагає екзаменів від кухаря, а не від копіювальника. Кожен, хто здатен шкребти пергамент і тримати перо, вже вважає себе копіїстом, хоч би й не мав ніяких знань, ніякої інтелігентності, ніякого досвіду в цій професії. Я не вимагаю орфографії, бо вона зникла давно, але нехай же, ради бога, вірно передає те, що одержує для переписування, щоб хоч зміст твору зберегти! Тим часом переписувачі так усе плутають, що сам автор не впізнає би свого твору. Лівій, Ціцерон, особливо Пліній, якби повернулись, не відгадали б, що це їхні твори переписані цими варварами». Петрарка сам часто копіював, і то не тільки власні книжки, а й чужі. Зі збільшенням прибутків він міг собі дозволити утримування секретарів і переписувачів, яких сам навчив, за роботою яких стежив і про яких кілька разів згадав на сторінках своїх безсмертних творів. Але в молодості сам, найчастіше власною працею примножував свою бібліотеку. Найулюбленіші книги оздоблював мініатюрами, коштовними оправами.

Книжка була дорогою: требник коштував кілька гектарів землі. Петрарка вмів задовольняти свою бібліофільську пристрасть так, як і всі любителі раритетів — підступністю: там щось видурить, там позичить на вічне віддавання, ще десь поцупить і сховати в широку кишеню або

в рукав свого фалдистого врання. Не один монастир міг би оплакувати його відвідини. Рідко коли в листі до друга не закрадається згадка про книжки або прохання, щоб той шукав їх для нього. З жодної мандрівки не повертається з порожніми руками. «Якщо я тобі дорогий,— пише до одного з друзів,— зроби так: знайди людей освічених і гідних довіри, хай перетрусять всю Тосканію, обшукають шафи вчених як духовних, так і світських». Такі самі листи йшли в Англію, Францію, Іспанію. «Хочеш знати мою хворобу? — признається він в одному з листів.— До книг я ненаситний. І маю їх більше, ніж треба, але як і з іншими речами, так і з книжками: кожна нова здобич підігриває жадібність. Тільки ж у книжках є щось особливe: золото, срібло, клейноди, пурпур, мармурові палаці, родючі поля, мальовані картини, кінь зі зброею й тому подібні речі приносять німу й поверхову втіху, книжки ж проймають нас до глибини душі, говорять з нами, радять і єднаються з нами живою й сердечною дружбою, і жодна не приходить сама, приводить імена інших, і одна велить прагнути іншої».

Це найбільше його хвилює: назви й цитати з книжок, яких уже ніхто не зневажає. Петrarка вірив, що вони лежать десь сховані, і в багатьох випадках так насправді й було — знайшли їх у наступному столітті гуманісти, — щодо інших, то тільки жаль нам зостався той самий, що не давав спокою Петrarці. Мав він у себе рукописи різного віку й неоднакової вартості. Одні мали по кілька сот літ, інші були написані зовсім недавно. Нові не завжди були кращими. Ніхто собі не уявляв, які не схожі на наші були години, що їх провів Петrarка над книгами. Їх можна порівняти з працею філолога, що готує наукове видання ста-родавнього автора, беручи в основу вцілілі рукописи.

Саме так читав Петrarка. Рукописи рясніли помилками, успадкованими від старіших текстів, або тими, що поставали з-під недбалої руки останнього переписувача. До кожного рукопису треба було звикати, розбирати почерк, своєрідність скорочень, орнаменти; один був привабливий, інший відразливий, від одного віяло тишею монастирської келії, від іншого випарами трактиру, де копіювальник пропивав свої заробітки. Часом над одним і тим самим рукописом працювало кілька осіб, і зі сторінок чепурних, як клумби в парку, можна було потрапити в хащі дикої зелені та бур'янів. Все, що перекреслює людські наміри — смерть, хвороба, примхи долі, — вибивало перо з однієї руки, щоб вкласти його в іншу.

Найбільше клопоту завдавав сам текст, який майже ніколи не був бездоганним. Треба було здогадуватись, як насправді звучав вислів Ціцерона, явно кострубатий в тій чи іншій копії. Петrarка завжди намагався порівняти кілька копій, вибирати текст, який здавався йому найбільш точним, допомагав собі власними кон'єктурами. Книжки, що походять з його бібліотеки, кожною сторінкою свідчать про те невтомне читання: береги рясніють позначками, і можна простежити, як під час другого чи третього читання додавав він до попередньої гlosi ще кілька слів; можна йти за його думкою та її поворотами, бачити, як з кожним роком збагачується він знаннями, зростає його ерудиція.

Часто нам здається, що ми чуємо рипіння відсовуваного крісла, Петrarка відривається від книжки, йде до шафи або скрині — взяти іншу, щоб у новій примітці послатись на певніший авторитет, зіставити одного письменника з іншим, додати щось, спираючись на власний досвід або на твердження очевидця. Наприклад, на полях «Георгік», у то-

му місці, де коментар Вергілія говорить про «лісових турів», Петrarка занотував: «Я дізнався від посланців тевтонського рицарського ордену, що під цією назвою відомі тварини в краю литвинів, з якими цей орден веде безупинну війну. А роги цих тварин я сам бачив: вони на диво довгі й гарні». І ще раз поглядом своїм цікавим сягає Литви, пояснюючи один із рядків «Енеїди»; шкода тільки, що замість того, аби познайомитися з нею через польських послів, він користувався зустрічами з христоносцями.

Ось так він собі готовав уточнені й коментовані видання і, повсякчас, маючи біля себе кілька десятків книг, творив з них другу бібліотеку, наукову, якої доти не існувало, творив її з пам'яті, спостережень, рефлексій, із власних гіпотез, передвіщаючи методи новітньої філології та історії. Якою мізерною з нашого погляду була та кількість книжок, що іх Петrarка зумів зібрати й перечитати в своєму житті! Не більше кількох сотень. Але він не збирав книг, щоб вихвалятись їхньою кількістю. «Жив собі,— писав Петrarка,— якийсь Серенус Саммонікус, у якого нібіто було сімдесят тисяч томів. То не мудрець, а книготорговець! Того замало — мати книжки у себе дома, треба їх знати; треба їх не в скрині зберігати, а в пам'яті, складати не в шафі, а в своїй голові; хто робить інакше, той стоїть нижче від книготорговця, який продає їх, або від шафи, яка їх містить у собі». Він не хотів їх надто багато ні мати, ні читати. Міг би прочитати удвічі більше, коли б свідомо себе не обмежував.

Насамперед, вилучив зі свого вжитку всю середньовічну літературу — агіографію, теологію, схоластику. Особливо до останньої відчував нездоланну відразу. Схоластика відбила охоту в нього також до Арістотеля, якого трактував з дещо холодною повагою, далекий від схиляння перед його іменем, хоч це було й модним у ті часи. Насмілювався критикувати, викривати його помилки, чого ніхто досі собі не дозволяв: «Вірю, що Арістотель був людиною великою і дуже вченовою, але завжди людиною, тому міг не знати дуже багатьох речей, скажу навіть більше, якщо мені дозволять ті, що школу ставлять над правдур: він не тільки в дрібних речах помилявся, але й у найбільших мав геть помилкові судження». Делікатно, але рішуче Петrarка віддавав першість Платонові, який був йому близчий.

Він мав у себе тільки «Тімея» в латинському перекладі, в списку з XI століття, і цей кодекс зворушує нас нині безліччю позначок на берегах, що свідчать про довгі години, проведені над ним біля джерел смарагдової Сорг. І коли ми ось так читаємо самотні думки Петrarки, які щоміті злітають вигуками, здається нам, наче бачимо серед туману на морі корабель, який простує, щоб відкрити новий континент, і чуємо голос: на обрії земля.

Без тисяч книжок, без журналів та газет, він творив високу культуру свого часу. Петrarці вистачило кількох дюжин авторів, з якими він не розлучався, і всі вони були сучасні йому тією найвищою сучасністю, яка єднає споріднені прагнення й думки. Своїх ровесників він не читав, якщо не брати до уваги їхніх листів, і не мав у дома їхніх творів. Коли говорив *nostri scriptores* — наші письменники, — мав на увазі Вергілія, Ціцерона, Сенеку і на них оглядався, перш ніж скласти власну думку, так ясно відчуваючи їхню присутність, неначе вони дивилися з-за плеча на літери, які він виводив на папері. Розмовляв з ними,

навіть писав до них листи. Любив повторювати, що з радістю зрікся б свого віку, якби міг перенестись у часи Римської республіки.

Те, що він здобував у повсякденному спілкуванні із стародавніми мислителями, була насамперед мова — латинь, якій вирішив повернути давню чистоту і свіжу красу. Носив у своїй голові всі слова і звороти, вжиті найкращими письменниками, речення, тонко відтінені згідно з вимогами граматики, з пишного складок тоги, з ритмом, що замикав образ чи думку неначе в золоту обручку, і з насолодою спрямовував їхній струмінь у річище своїх справ і днів, власних уявлень і прагнень, і з радістю бачив, як у них відбивається візерунок його душі. Часом пам'ять зраджувала його, і він якийсь античний рядок повторював дослівно. Дуже вболівав і соромився, коли це викривали. Важко було з більшою впертістю боротися за власний вислів.

То інший чоловік сповідався про свої дні й ночі гекзаметрами поетичних листів, яких навчився від Горація. В одному з них він оповідає, як стежить за соловейком, що співає в кущах, і за іншою пташкою, назви якої не знає і яка так само захоплює його своєю чарівністю, аж тут раптом інше крилате створіння, добре відоме закоханим, визирає з гущавини і цілить у нього з лука. Відтак і серед цієї самотності повернулось колишнє кохання, і знову вперте відлуння повторювало ім'я Лаури.

З того часу йшла вона за ним, як тінь, не полішала його ні вдень, ні вночі. Мучений снами, поет схоплювався з ліжка, біг у гори, в поле, до лісу, але й тут кожне дерево набирало її форм, або вставала вона раптом з джерела у тумані світанку, сама ніби з туману зіткана, або хмара, діткнута промінням сонця, всміхалась її лицем...

Такі мені сильця Амур наставив — немає надії,
Хіба що бог всемогутній мене з того виру врятує
І жить дозволить безпечно в крівці моїй відлюдній.

Книжки, чорнильниця й перо, самотність піль та лісів, образ Лаури в душі і стара господиня вдома — ось і все, про що так красномовно розповідає Петrarка в листах і віршах. Але істориків не так легко обвести круг пальця такою вченовою ідилією. Натрапили вони на слід іншої жінки. Невідома прізвищем, невшанована ні сонетом, ані латинським віршем, дала Петrarci саме в цей час сина Джованні...

ВІНОК

Року 1338, тільки-но осівши у Воклюзі, Петrarка узявся до праці, якій мав віддати багато років. Це було зібрання життєписів од Ромула до Цезаря — «De viris illustribus»¹. Студіював своїх авторів, збирав у логічне ціле розпорощені відомості, узгоджував суперечливі дані, відкидав усе недоречне й фальшиве, особливо те, що не відповідало характеру даної особи або не було гідним її слави. В цьому творі Петrarка мав змогу виразити всі свої почуття: захоплення мужністю й цнотою, любов до Рима, схиляння перед його величчю.

¹ «Про славетних мужів» (лат.).

«Мені здається,— звірявся він тіням Лівія,— ніби я живу серед Корнеліїв, Сціпіонів, Фабіїв, Катонів, а не серед цих поганих кишенькових злодіїв, серед яких я на світ прийшов під поганою зіркою».

У цьому творі він висловив деякі критичні зауваження щодо історії, більше, ніж будь-хто міг це дозволити собі за його часів, але водночас послаблював їх тим, що в кожну особу вкладав щось від самого себе, якусь крихту своїх сумнівів і гіркоти, власного неспокою і втоми. Так, дивлячись на людей давніх часів, зумів не раз розкрити мотиви їхніх вчинків і психологічний механізм подій, для будь-кого іншого настільки позбавлений всього людського, наче в тих гемах, медалях, у бронзі й мармурі ніколи не билося живе серце.

У той же самий час Петrarка збирал матеріали для іншої своєї праці — «Res memograndae» («Речі, гідні пам'яті»), складеної мовби з самих епізодів, ліричних відступів, анекдотів на такі теми, як отіум, або шляхетний відпочинок духу, працьовитий спокій письменника, пам'ять, хитрощі, спритність, де він оперував прикладами з історії римської, грецької і новітніх часів. Це вже була гуманістична ерудиція, але твір мав певну середньовічну терпкість у своїх педантичних рубриках і поділах. Петrarка не завершив його, як і своїх «Славетних мужів», яких через багато років пізніше привіз у багажі до Падуї, присвятив Франческо ді Каррара і залишив у спадщину одному з друзів, щоб він завершив те, на що йому не вистачило ні часу, ні терпіння.

Зі своїм темпераментом Петrarка не вмів залишатись при одній справі, особливо коли вона була задумана в широкому масштабі. Поетична уява завжди гнала його до нових, спокусливіших тем. І одна така якраз і захопила його якогось квітневого дня над берегами Сорг. Розпирало груди від захвату і гордощів, наче небесний голос покликав його стати народним співцем.

«Африка» мала бути епосом, рівнозначним «Енеїді». Тема з римської історії охоплювала останній період пунічних воєн, що закінчився битвою при Замі. Героєм був Сціпіон, з якого Петrarка зробив ідеального *vir bonus*¹, взірець римських цнот, гарний, чистих звичаїв, добрий син, вірний громадянин, мужній воїн, освічена людина. Ганнібал був такий же відважний і мужній, але тим значущіша була перемога Сціпіона. Матеріал узято з Лівія, Флоруса й Ціцерона. З філософських творів останнього Петrarка черпав максими для моральних сентенцій і те, що можна назвати інтелектуальним колоритом епохи. Форму ж узяв, звичайно, у Вергілія з домішкою Лукана.

Після звернення до Музи йшла молитва до Христа, перше в літературі поєднання Олімпу й Голгофи, заповідаючи гуманістичну манеру, яка тривала кілька століть. Але автор не пустив богів за поріг поеми, де ніякий Юпітер не важив на шальках людську долю. Це обурювало пізніших поетів, які сміливо виставляли своїх героїв на глум, примушуючи античних богів чатувати над їхньою зброєю й альковом. Вірний історичній правді, яку він знайшов у своїх джерелах, Петrarка не залишав свою пам'ять глухою до всього, що принесли п'ятнадцять століть. Видіння Рима, який оглядали карфагенські посли, повне близку, якого не мала ще столиця республіки в кінці III століття, як і натяки на сучасне його спустошення й майбутню славу, сповнювали твір гордим патріотизмом й пророчим піднесенням:

¹ Добропорядна людина (лат.).

До останніх днів, хоч і в руїні, Рим твій жити буде
і до останніх віків достойть, щоб загинути разом зі світом...

Не міг він протистояти таким пророцтвам ех post¹, спо-
кушали його історичні видива. У перших двох книгах розповідається про
сон Сципіона, якому померлий батько показує римських героїв — і тих,
що були, і тих, що будуть, аж до Августа включно; про пізніших не вар-
то говорити, бо то вже занепад Риму. І знову в дев'ятій книзі Енній, рап-
сод часів пунічних воєн, оповідає сон, у якому йому з'явився Гомер і
супроводив його по історії латинської поезії. Тут є прогалина в наших
рукописах, можливо, цієї партії Петrarка так і не скінчив.

Двічі серед таких пророцтв з'являється і сам Петrarка.
Говорить Сципіон Старший, натхнений знанням загробного світу, як
Анхіз в «Енеїді»:

Ось юнака я бачу: за багато віків він прийде
З меж Етрурії, — діяння твої оповість, мій сину,
І стане нам другим Еннієм, лише дорожчим, звичайно,
Той, що свій погляд здалеку у наші часи спрямує.
Його ні сила, ні плата висока до нас не схилять,
Не з ляку перед гнівом, не ласк наших ждучи
Прийде, а тільки з любові до правди, через захват
Речами великими...

А самому Еннієві ще виразніше в дев'ятій книзі заявляє
дух Гомера:

Хлопця юного бачу з правнуків пізнього роду,
Він з Італії прийде, і вік то буде останній.
Із вигнання він піснею муз-сиріток відкличе
І Гелікон колишнім знову віддасть сестрицям.
Звати ж його Франческо, і він діяння велики,
Що їх побачив ти сам, у єдиному творі з'єднає,
Битви іспанські, незгоди лівійські, й назве поему
«Африка». Пізній його тріумф на ваш зведе Капітолій...

Навдивовижу швидко розлетілася звістка про цю поему.
Ніхто її не зінав, ніхто не бачив, ніхто не чув жодного гекзаметра, навіть
мало хто зінав, що мало бути її змістом, а всі говорили про неї з за-
хопленням. Джерелом цих відомостей був сам Петrarка, який поши-
рював їх у листах до друзів. Він був передтечою гуманістів і в тому,
що вмів завчасно дбати про свою славу, щоправда, делікатніше, ніж
вони. Ніби неохоче, незначним жестом або словом, взятою в дужки
приміткою вмів привернути увагу, розпалити уяву друзів, а своїм про-
текторам нав'язати власні бажання. Він не мав ще й сорока літ, коли
одночасно двоє міст — Париж і Рим — присудили йому лавровий вінок.

Листи з обох столиць надійшли одного й того ж дня,
один уранці, другий надвечір, і завдали клопотів, до яких Петrarка,
здається, вже був якоюсь мірою підготовлений. Швидко обмінявся лис-
тами з Колонна, питуючи поради. Колонна, безперечно, давно про все
те зінав, бо не без його участі було надіслано те запрошення. Петrarка
каже; що, послухавшись його і власного серця поради, вибрав Рим. Але
спершу вирушив до Неаполя, до короля Роберта, якому він мав скласти
щось на зразок екзамена й одержати атестацію на лауреата.

Походячи з Андегавенів, онук Карла Анжуйського, Ро-
берт у молоді роки Петrarки був графом Провансу, себто володарем
землі, на якій поет зростав. Може, тому й на неаполітанському троні
вінуважав себе протектором і опікуном Петrarки. Король Роберт був

¹ Після того (лат.).

частим гостем у його поезії та латинській прозі, де прославлялись королівські чесноти, розум, людяність. Неупереджена історія не помітила в ньому таких привабливих рис. Історія розповідає про злочини, якими він досяг трону, про розбещене життя, яким викликав незадоволення авіньйонської курії. Та Петрарка вмів дивитись крізь пальці на вади сильних світу сього, особливо коли ті ставились до нього поблажливо й доброзичливо. Зрештою то були вже справи давні; Роберт, наче щоб проілюструвати французьке прислів'я, що «диявол під старість стає ченцем», надів францісканську рясу, виголошував проповіді, писав теологічно-моральні трактати. Здається, Петрарку він любив справді широю охоче приймав його у своєму дворі.

Петrarка був у Неаполі вперше. Зустрів там друзів: Діонісіо Роберті з Борго Сан Сеполькро, який нещодавно прибув з Авіньйона, щоб прийняти єпіскопат в апулійському Монополі, але передусім Барбато з Сульмони, який, будучи земляком Овідія, намагався зрівнятися з автором «Метаморфоз» і шукав таких, хто вірив, що це йому вдасться. (Петrarка в одному з віршованих листів шле йому товариське вітання.) Він був канцлером короля Роберта й чимало зробив під час вшанування Petrarkи.

Неаполь зачарував поета. Знайшов він тут, крім чудової природи, дорогі серцю гуманіста пам'ятки: Мізенум, увінчаний легендою й рядками «Енеїди», Лукринське озеро, гарячі джерела в Баях, уславлені Овідієм, який знову впізнав би це місце насолод, повне жінок у прозорому вбранні. Але його більше вабили місця, яких торкалася стопа Енея, що шукав входу в підземелля, і могила Вергілія. Це був давньоримський колумбарій, якась родинна гробниця, що, лежачи під Позилліпо, де колись був похованний Вергілій, здобула собі легенду й славу, якою й тепер користується в неаполітанських екскурсоводів. Petrarka з шанобою приходив сюди як пілігрим, і посадив лавр, який пережив кілька століть і ще в XIX столітті привертає увагу подорожників — автентична пам'ятка, залишена поетом новітніх часів коло неавтентичної могили античного поета.

Королівський екзамен тривав кілька днів. Обговорювали Вергілія, і король був приголомшений звучанням символів та алегорій, які Petrarka розкривав у кожному рядку. «Енеїду» поет вважав великою алегорією людського життя. В образі Енея показано цнотливу людину, яка прагне досконалості, ліс, яким вона йде в товаристві Ахата в першій книзі, є метафорою життя, повного темряви, крутих стежок; серед хащів чигає дикий звір, себто небезпека і згуба, що загрожує людині на кожному кроці. Так викладав він усю поему, пісню за піснею. З «Буколік» — тільки четверту еклогу. Потім читав Робертові власні поезії, написані латинню, тлумачив їх; виникали дискусії, врешті настало вроčиста мить, коли поет почав скандувати гекзаметри «Африки».

Жодне вухо не вловило б дисонансів, що траплялись тут і там через помилки в довготі складів, яких Petrarka не помічав і сам, — усіх зачарував той ритм, що вже багато віків не звучав у сучасному творі; здавалося, наче хтось із епохи Августа загостював при неаполітанському дворі. Коли нарешті Petrarka прочитав фрагмент про плавання Магона, найсвіжіший, написаний під враженням чарів Тірренського моря, спершу панувала мовчанка, як в «Енеїді» під кінець оповіді Енея («Conticuere omnes...»¹), потім залунали захоплені вигуки. «Треба

¹ «Всі були вражені» (лат.).

визнати, що наш Петrarка перевершив Вергілія й Ціцерона», — така була оцінка. Що ж, виходить, недарма розлучився Петrarка у своїй творчості з італійською мовою, ті слова були гідною винагородою за безсонні ночі й сповнені напруженої праці дні.

За дивною примхою годинник життя знову пробив для Петrarки велику годину в квітні. Другого квітня 1341 року поет вирушив з Неаполя у товаристві Джованні Баррілі, який мав заступати короля Роберта під час церемонії увінчання поета. По дорозі Баррілі кудись відлучився, домовившись про зустріч біля брами Рима. Але на околиці Анані напали на нього розбійники, він ледве врятувався від них і втік до Неаполя. Петrarка даремно виглядав його при в'їзді в Рим, куди прибув шостого квітня, у пам'ятний день знайомства з Лаурою.

Гостював у Колонна, як і під час першого перебування тут чотири роки тому. Сенатором, себто найвищим чиновником Рима, був старий Орсо ді Ангійара, який також приймав у себе Петrarку 1337 року. Срок його повноважень закінчувався якраз на великдень, і Орсо хотів мати честь в останній день виконання своїх обов'язків ввести поета в Капітолій.

Петrarка в пурпурому плащі, подарованому королем Робертом, прибув у велику залу сенаторського палацу в Капітолії. Прикрашена килимами і квітами, вона не могла вмістити всіх чиновників, представників цехів, рицарів, дам, люду, який юрмився на сходах. Заграли сурми. Ввійшло дванадцять юнаків з патриціанських родин у пурпурому вбранні, і кожен по черзі декламував вірші Петrarки на честь Рима. Потім з'явилася шість громадян у зеленому, кожен з вінком на голові, за ними сенатор Орсо у лавровому вінку. Коли він сів, герольд викликав Петrarку.

У тиші поет промовив віршем з «Георгік» Вергілія:

«*Sed me Parnassi deserta per ardua dul cis
Raptat amor...»*¹

Говорив коротко, скромно й стримано, могло здатися, що він не готовий до виступу, що промовляє слова, навіяні йому древнім камінням Рима й схвильованими обличчями слухачів. Закінчив вигуком: «Хай живе римський народ і сенатор! Хай живе свобода!» І став на коліна перед сенатором. Той, знявши з голови вінок, надів його на голову Петrarки й сказав: «Візьми цей вінок у нагороду за цноту».

Водночас проголосив його майстром поезії і громадянином Рима. Петrarка подякував сонетом на честь давніх римлян. Коли вщухли оплески й вигуки, старий Стефано Колонна, глава роду, батько Якопо Колонна, єпископа Ломбезького, друга Петrarки, виголосив велику похвалу увінчаному. Народ гукав: «Хай живе Капітолій! Хай живе поет!» Після цього зі схилів Капітолію через усе місто рушила процесія до собору св. Петра, де Петrarка поклав свій вінок біля підніжжя вівтаря, наче на знак того, що змінився порядок тріумфів, які колись із Ватіканської гори простували на Капітолій. Вечірнє місто осяяли вогні смолоскипів — почався бенкет у палаці Колонна.

Був то великий день для Рима. Покинуте папами, убоге й занедбане місто, скоріше принижуване, ніж звеличуване означенням

¹ «Але мене ва горбах неприступних Парнасу половить гаряче кохання...» (лат.). «Георгіки». 111, 291.

«вічне», того квітневого дня по-весняному помолоділо; такого давно не було. Всі серця радісно стукотіли, сповнені надію: знову старі вулиці Рима побачили тріумфальний кортеж, але — о диво! — супроводив він не грабіжника й загарбника чужих земель, не йшли за ним юрби полонених у кайданах, не везли скривавленої зброї, знятої з полеглих воїнів, не майоріли здобуті штандарти, не несли списків виграних битв, спалених міст, поневолених народів,— тріумфатором був рицар слова, завойовник надхмарних країн уяви. Римський народ, вигукуючи на його честь слова вітання, висловлював не захоплення його творами, яких не знав і не розумів, а радісне здивування; барони, які завжди ворогували й сварилися між собою, зараз дружно йшли в кортежі поета, втихомирені якоюсь незрозумілою силою.

У дипломі, що його сенатор вручив Петrarці, наводились приклади з історії Риму, де лавром однаково увінчували як переможних вождів, так і поетів, що уславили й обезсмертили своє ім'я велиkim діянням. За наших часів — проголошувалось у дипломі — слава поетів так занепала, що поширилось твердження, ніби в іхніх творах нема нічого, крім брехливих вигадок. Але праця поета висока й гідна поваги: він у барвах і світлотіннях поезії з великою силою, захоплено, дзвінкою піснею утверджує правду. Колись увінчували поетів на Капітолії, але звичай цей ось уже тисяча триста років як забуто; тільки тепер чудового поета і історика Франческо Петrarку за його заслуги удостоєно цієї честі. За пропозицією короля Сіцілії та Єрусалиму сенатори проголошують Петrarку великим поетом та істориком, присвоюють йому звання магістра, увінчують його голову лавром. Іменем короля і римського народу йому надають право — як у Римі, столиці світу, так і скрізь по інших місцях — навчати, диспутувати, тлумачити власні й чужі твори поезії та історії, і, коли йому подобається, він має право виступати у вбранні поета, у вінку з лавра, мирти або плюща.

Кожної вільної хвилини після овацій, прийомів, банкетів Петrarка відвідував своїх улюблениців — руїни та історичні пам'ятки Рима. Тут він зустрів молодого чоловіка з бистрим поглядом, вільною вимовою й неабиякими знаннями з історії античного світу. Від нього можна було почути багато цікавого, незнаного досі; здавалося, розповіло йому все це старе каміння, серед якого він почував себе вдома. В його словах був вогонь, і якось увечері Петrarка ладен був заприєгтися, що це вони, а не зорі, палали на фасаді Сант-Адріано, який був колись римським сенатом. Та ось чоловік, облишивши наводити цитати з Лівія, запитав Петrarку рідною мовою, чи він чув коли-небудь імена Крещенція та Арнольда з Брешії. Петrarка кивнув.

— Але чому ти питаєш про це?

— Хотів сказати тобі, що дух римської республіки не згорів разом з ними.

Після того Петrarка не бачив його аж до свого від'їзду. Молодий чоловік попрощався з ним на віа Фламінія.

— Ми ще зустрінемось.

— Де?

— В Авіньяоні.

І звернув убік, даючи прохід сенаторам і високим особам, які проводжали поета. Звався він Кола ді Рієнцо, був сином власника заїжджого двору.

РОЗДОРІЖЖЯ

В той час як чимраз ширший розходився по Італії розголос про це надзвичайне святкування, Петrarка, захоплений і щасливий, з кожної зупинки на своєму зворотному шляху посылав листи друзям. З Пізи, куди він прибув наприкінці квітня, писав до короля Роберта: «Знову велику вдячність Муз ти заслужив, так урочисто відзначивши перед ними мій скромний талант. А водночас і сам Рим, і підупалий капітолійський палац ти прикрасив несподіваними веселощами й незвичайною зеленню. Дрібниця! — хтось може сказати. Але значуча свою новизною і сповнена блиску, оплесками й радістю римського народу. Традиція лавра була перервана на довгі століття, про неї просто забули, інші турботи й прагнення посіли суспільство; і от наш вік відновив її — під твоєю орудою і з моєю скромною участю».

Не бракувало заздрісників, які вголос висловлювали невдоволення, що йому випала ця честь: називали імена тих, кого обійдено, нібито гучніші. Інші здвигали плечима: немає тепер поетів, гідних такої слави й такої шані. Були вони колись, за тих часів, коли жили Верглій, Горацій, Овідій. «Як було, так і буде, — відповідав на це Петrarка і за себе, і за всіх поетів, що мали іще колись з'явитись на світ і заслужити відзнаки, — вічно те ж саме: давні часи супроводить шана, а теперішні заздрість».

Міг, однак, нехтувати заздрісниками, доля йому більше, ніж будь-коли, сприяла в цьому. Знайшов собі нового ангела-хранителя в особі гарного рицаря, який у блискучій зброї, на чудовому коні, ніби св. Георгій із позолочених авіньйонських фресок, іхав обік нього. Це був Аццо да Корреджо, той самий, чию справу захищав Петrarка перед судом папської курії.

Йшлося про Парму. За законом це місто належало церковній державі як дар графині Матільди ще з часів Григорія VII, але після тривалої боротьби і чвар дісталося Скалігерам з Верони. Отож вони й зайняли Парму 1335 року, а намісником поставили Гвідо да Корреджо, брата Аццо. Сам Аццо поїхав до Авіньйона захищати перед папою права Скалігерів: знайшов в особі Петrarки, свого ровесника, чудового адвоката. Єдиний раз у житті поет скористався зі своєї юридичної освіти і здобув тріумф. Парму визнали за Скалігерами.

Аццо супроводжував Петrarку з Авіньйона до Неаполя, не відходив од нього в Римі, тепер вони разом іхали назад. Але не Муза вела за повід його коня. Аццо, щойно вигравши справу Скалігерів в Авіньйоні, почав інтригувати проти них усюди, де тільки міг. В Неаполі він здобув підтримку короля Роберта, і коли Петrarка надівав на голову лавр поета, Аццо був певний, що його родини не обміне діадема. І справді, брати да Корреджо захопили Парму, і в день 21 травня 1341 року Аццо в'їхав у Парму як один з її володарів разом з братами Гвідо, Сімоно та Джованні. Петrarка іхав з ними, розчулено спостерігаючи ентузіазм народу, що, як це звичайно буває при перемінах, сподівався на кращу долю.

Добре було поетові в Пармі, сердечно прийняли його синьйори да Корреджо. За свою звичкою, блукав потім по околицях, найохочіше в Сельвапіані, що лежить між Пармою і Реджо. Над бере-

гами Енци височіли узгір'я, порослі буковим лісом. Тут було все, що він найбільше любив: холодна сутінь лісу, яку змінювала раптом сонячна галявина, виноградники, поля, квітучі луки, дзюркотливий струмок, скелі, тиша, порушувана хіба що пташиним співом.

«Це запахуще місце до райських лугів подібне, — славив його в латинському вірші. — Сюди Муз ходить. Тут крига серця тане в священнім вогні поезії. Моя геройча пісня про Африку змовкла давно вже, та ось чари лісу збудили мені зі сну і перо вклали в руку».

Вже на схилі життя в листі до нащадків згадував він ці благословенні дні, коли майже завершив свою поему.

Майже — але остаточно він її так і не завершив. У кількох піснях залишились прогалини, наче видерто й спалено сторінки. Але магія Сельвапіани триває у тій п'ятій книзі, де Петrarка оспівує кохання Масінісси і Софонісби. Ми з хвилюванням спостерігаємо, як у латинський вірш вплітаються образи й метафори з сонетів, і Лаура вибігає на африканську землю під іменем Софонісби — те ж саме явище, зіткане з променів і зітхань.

Поет думав назавжди осісти в Пармі, вже почав підшукувати собі житло, але його знов понесло далі. Ніде тепер не знаходив він спокою. Ночами мутили його химерні сни, в одному з них побачив свого друга, Якопо Колонна, єпископа Ломбезького, який самотньо йшов садами й полями. Петrarка спитав його, куди йде. «У Рим», — почув відповідь. Виявилось пізніше, що тієї ночі єпископ помер.

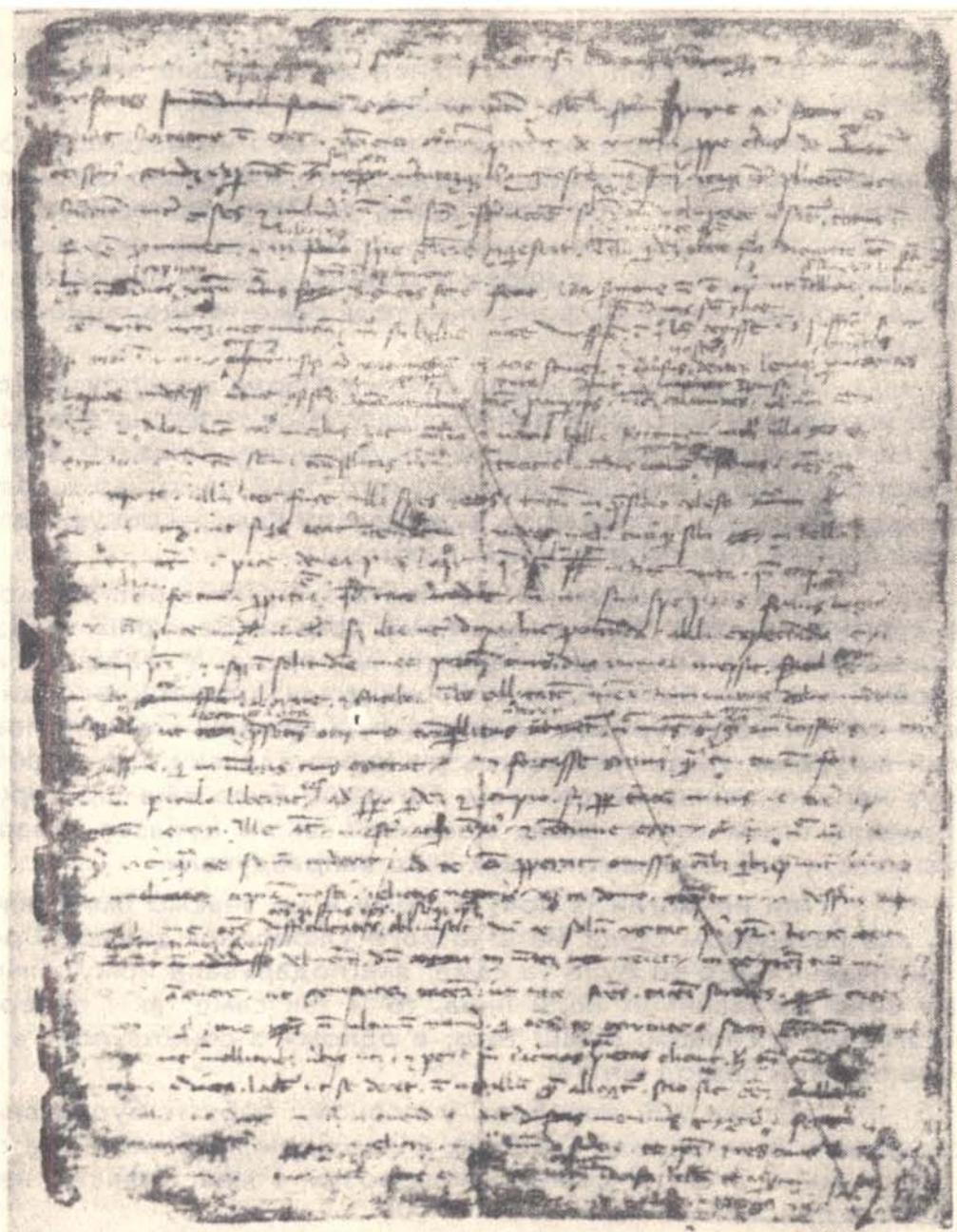
В Авіньйоні увінчаного поета зустріли з ентузіазмом. Він був на аудієнції в папи, який надав йому почесні бенефіції в Пізі, Колонна влаштували на його честь бенкети, які, проте, з огляду на недавню жалобу не могли бути надто гучними, мали літературний ухил. Ко-жен хотів почути бодай уривок «Африки»; на вулицях стрічали поета вітальними вигуками, Лаура усміхалась до нього здалеку, і ото dolce s-
luto¹ був негайно увінчаний сонетом. Петrarці було вже під сорок, він ніби справляв осінні свята, знову повеселішав, не цурався товариства, а коли зникав, у поблажливих плітках його виправдували.

Ми не могли їх почути, тому й не знаємо імені жінки чи дівчини, яка незабаром стала матір'ю його улюбленої доночки Франчески. Є припущення, що то була та сама, яка подарувала йому кілька років тому сина Джованні. А коли інша, то її так само, як і попередню, ніде не згадано й словом. Більш того: в одному з сонетів поет з гіркою пише про той період життя:

«Пливе мій корабель у повному забутті бурхливим морем, серед ночі й зими, між Сциллою й Харібдою, а біля керма сидить Пан і ворог мій... Згинули серед хвиль розум і майстерність, не бачу перед собою пристані».

Нещастя спіткало брата Джерардо: померла жінка, яку він кохав, La Bella Donna з сонетів, які вимучувало його невправне перо. І раптом цей чоловік — легковажний, веселий, товариш усіх, хто в Авіньйоні любив і вмів розважатися, невідімно змінився. Спершу одійшов од світу, а через кілька місяців полишив його цілковито, надів рясу й замкнувся в картузіанському монастирі в Монtré, неподалік від Марселя, в дикій і пустельній місцевості, де колись побували разом з Петrarкою, коли відвідували грот Marii Magdalini. Петrarка був при-

¹ Солодкий привіт (італ.).

Автограф Петrarки. Чернетка листа до єпископа Вітербо.

голомшений. Невже повинен повторитись у житті епізод з мандрівки на Вітряну Гору, коли Джерардо, сміливіший і рішучіший ішов прямо до вершин і кликав до себе брата, ледачого й нерішучого, що даремно шукав дороги по ущелинах?

Петrarка сховався у Воклюзі, щоб на самоті пережити болісну для нього науку й відпочити на лоні улюбленої природи. «І на віщо здалися глухі місця, ріки, ліси, гори, якщо дух мій, куди б я не пішов, піде за мною, незмінний як у лісах, так і в містах....» Його обсліни клопоти й гризоти, що здавна не давали спокою. В долі і в недолі, у праці і під час розваг навідували його нехіть до життя і світу, смуток і незадоволення собою, своїми вчинками й ділами, минулим, яке в такі дні він ненавидів, майбутнім, що тонуло в похмурій сутіні. Ніщо не було вартим зусиль, день уставав непотрібний, ніч скрадалася, як зlostи-ва карга, виколошкуючи з кутків примари, видіння, страхи. Його мучив неспокій без назви й причини. Середньовічний демон, Ацедія, сідав біля його столу й узголів'я.

Саме в такий момент почав писати «Secretum», або, як подає автограф, «De secreto conflictu surgagut meagut» («Про таємну суперечку моїх жалів»). Це не було призначено ні для чиїх очей, крім власних, які мали тут черпати втіху для стомленого розуму, коли знову настануть дні вагань. І здається, ніхто й справді не заглянув до «Secretum» за життя Петrarки. Як раніше шукав підтримки в «Сповіді» Августина, так тепер хотів мати таку ж повчальну книжку, але більш особисту, власну, в якій міг би чути свій голос і своє серце.

Був це діалог на зразок Ціцеронових «Тускуланок». Петrarка запросив на розмову товариша з Вітряної Гори, св. Августина, не відходила від них ще й третя особа, мовчазна, але значуча навіть своєю присутністю — Правда. Августин запитаннями, як на суді або в сповідалальні, видобував з поетової душі найпотаємніші визнання. Ця своєрідна сповідь, викладена в трьох книгах, тривала три дні, і йшлося у ній про смерть, славу, кохання. Крім слів, що ними обмінювались співрозмовники, чулися голоси філософів і поетів, яких Петrarка закликав у свідки.

Ось св. Августин зазирає в душу поета і не знаходить у ній сили, гарту, волі. Ти нещасливий? Неправда, ти сам хочеш почувати себе нещасливим. Даремно Петrarка посилається на те, що він, мовляв, співчуває людській недолі, на своє прагнення до чистоти і цноти. Хіба ж можна завжди тільки прагнути? Чи ж годиться казати: я хочу, але не можу, коли треба сказати: не можу, бо не хочу. Даремно Петrarка вказує на свої сльози, печалі, страждання. «Бачив я твої сльози,— каже той,— але не бачив волі твоєї».

На жаль, ні сліз від очей, ані гризоти від серця Петrarка прогнати не вміє. Смерть... «Слово «смерть»,— перебиває його Августин,— то не просто звук для вуха і для миттєвої думки, ти повинен заглибитись у нього і уявити, ніби сам помираєш. Лише тоді думка про смерть має якесь значення, коли людина зуміє пережити її так, наче справді її зазнала». На те Петrarка: «Хай бог простить мені, але, щодня потопаючи в цих похмурих думках, а найбільше ночами, коли розум звільняється від денних турбот і зосереджується сам у собі, я випростовую тіло і весь немовби застигаю; здається мені, що я й справді помираю, і це мене так вражає, що я схоплююсь, переляканий, і кричу, як ошалілий».

Однак скільки разів не повертається він до цього предмета, описуючи свої видіння, переляк, неспокій, навряд чи щиро прагне звільнитися від них,—скорше знаходить у цьому якусь гірку втіху, можливо, вважає, що якби вилікувався, став би іншою людиною. «А ти не хочеш бути іншим! — вигукує той.— Надміру віриш у свої здібності, надміру пишаєшся своїм красномовством, знаннями, навіть тілесною вродою,— любі тобі багатства, почесті, навіть у самому смутку шукаєш втіху для себе».

Усе це правда — Петrarка й не думає заперечувати, і своєю меланхолією поглиблює оту «ацедію», несмак до життя і нехіть, які безупинно переслідують його. Мучать його страхи, наче оточують тисячі ворогів, жодна давня рана не зарубцьовується, всі страждання ожидают знову. Він ненавидить життя, відчуває відразу до людей, погорду. Майбутнє лякає його.

Але святий сповідник розкриває дві інші вади його душі: любов до Лаури й жадобу слави. Лаура? Так це ж саме вона з ранньої молодості вела його до діянь благородних і високих, це вона відвертала його погляд від землі, щоб він спрямував його в небо, це їй він завдячує чистотою почуттів, це вона будила його дух. Августин не може з цим погодитись: «Вона тебе відвертала від справ небесних і вчила любити не творця, а творіння». Петrarка захищається: «Але ж не тіло було предметом любові моєї, а дух». Перехрещуються запитання й відповіді.

Августин. Чи пам'ятаєш свої молоді літа? Якою сильною тоді була в тобі богообоязливість, думка про смерть, прив'язаність до віри, любов до цноти!

Петrarка. Пам'ятаю і з жалем бачу, що з бігом років втрачаю цноти.

Августин. Коли це почалося?

Петrarка. Десь з юнацьких літ. Якщо дозволиш, скажу точно, в якому саме році.

Августин. Я не вимагаю точної дати. Скажи краще, в який період полонила тебе врода цієї синьори?

Петrarка. Ніколи цього не забуду...

Августин. Порівняй дві дати.

Петrarка. Я зустрів її саме тоді, коли за гріхи свої дістав догану.

Августин. Саме це я й хотів почути од тебе...

Не в змозі здобути Лауру, Петrarка обіймав інших жінок: чистота була фальшем, правдою — гріх. Хотів би стояти однією ногою на небі, а другою на землі, та це загрожувало тільки падінням.

Наприкінці розмови Августин торкається найчутливішої струни — слави: «Протягом своєї невпинної праці, під час нічних студій, у своєму палкому шуканні знань ти думав тільки про славу. І тебе не задовольняла хвала сучасників, думка твоя йшла далі, ти прагнув слави у нашадків і з цією метою заходився вивчати римську історію, писати «Африку». — «Слава, можливо, й марна річ,— захищається поет,— може, й не більше значить, ніж подув вітру, але несе в собі особливу втіху, на яку й великі душі вразливі. — «Втіху! — вигукує Августин.— Скільки разів я бачив тебе в мовчазній гіркоті, коли ти не міг висловити усно чи пером того, що виразно поставало перед твоїми очима!» — «Що ж маю робити?» — бідкається Петrarка. «Цілковито віддатись душі

своїй та її спасінню». «Гаразд, але не зараз, хай-но спершу доведу до кінця розпочате. Я не можу затримуватись напівдорозі!».— «Знову кажеш — не можу, замість — не хочу».

Так закінчується ця «суперечка турбот». Петrarку не вабило чернецтво; хоч він і часто кружляв думками по монастирях, проте не був аскетом, дарма що в аскетизмі вбачав найпевніший шлях до внутрішнього спокою. Закінчував «Secretum» з гірким переконанням, що завжди залишиться при своєму ваганні, при своєму неспокої, на роздоріжжі, про яке не знат, що воно є роздоріжжям двох епох.

ПІСНЯ І ЛИСТ

Минаючи церкву Сант-Агріколь, Петrarка натрапив на молодика, який затримав його латинським вітанням. Поет, заклопотаний власними справами, впізнав його не відразу і лише тоді, коли той нагадав йому про Рим та прощання на віа Фламініа, зрозумів, що перед ним стойть Кола ді Ріенцо. Виглядав значно гірше, ніж тоді, — був блідий, схудлий, наче виснажений голодом або лихоманкою. З'ясувалося, що і те, і друге справді докучає йому. В кількох словах розповів про свої пригоди.

Після смерті Бенедикта XII до Авіньйона з'їхалось посолство римського дворянства, щоб бути присутнім при виборах і коронуванні нового папи, віддати йому почесті й одержати підтвердження своїх привілеїв. Очолювали його Колонна та Орсіні, головним же промовцем був Лелло Стефані ді Тозектіс, синдик римського люду, дорогий Петrarці «Лелій», друг, повірник, адресат багатьох листів. Тим часом у Римі взяла гору народна партія, душою якої був Кола ді Ріенцо, і саме він, нікому не відомий, без протекції, лише з вірою в добру справу приїхав боронити перед апостольською столицею права римського люду. Новий папа, Климент VI, слухав його доброзичливо, навіть дозволив стати перед консисторією і виголосити одну з тих промов, якими Кола вмів завойовувати серця й уми.

В залі консисторії на стінах намальовані папуги й лебеді. Може, це знамення? Може, ця промова зробила його папугою або була його лебединою піснею. Бо ось раптом, ні сіло ні впало, у травні папа призначив двох сенаторів Рима, Маттео Орсіні й Паоло Конті, представників ненависних баронів. Це було наслідком інтриг кардинала Джованні Колонна...

Кола ді Ріенцо глянув в очі Петrarці, вимовляючи це ім'я. Поет схилив голову. Знав свого друга: кардинал у жодній справі, особливо в такій, як ця, не переставав бути Колонна, пихатим синьйором, який не визнавав претензій простолюду і швидше згодився б вручити владу одному з Орсіні, аніж віддати її представникові народу.

Мало того, скаржився Кола, що вибили в нього ґрунт з-під ніг в Авіньйоні, що зачинили перед ним двері до папи, ще й заповзялися знищити його в самому Римі: захопили його майно, погрожують в'язницею. Гроші, які він взяв із собою, проковтнула несита авінь-

йонська земля, голод зазирає йому в очі, він почуває себе слабким і хворим.

Непомітно, щоб вільніше розмовляти, обійшли церковку і опинились тепер під її абсидою, порослою прадавнім плющем, у місці такому затишному, наче й не в людному та гамірному Авіньйоні. Вечоріло, і під зеленим склепінням плюща горобці сварилися за місце для ночівлі. Сонце освітлювало струхлявілі стіни церкви, яка нагадувала собою руїну, про яку говорив Кола. А той промовляв з незрозумілим запалом. Раз у раз в рідну мову, цю грубу говірку Рима, що пахла житнім хлібом і речовим мішком стародавніх легіонерів, вливався потік латині, дивовижно буйної, розгалуженої, барвистої, як вітражі, з миготливим полум'ям свічок, і ця мова амвону раптом падала на брук, на вищерблені плити староримських вулиць і галопувала по них вигуками захеканих юрб. Його слова відгонили потом і кров'ю.

Всі насильства баронів, усі злидні римського люду кричали в ньому обуренням, ненавистю, помстою. «Як тільки згадаю ту розмову, — писав Петrarка через три дні, — серце моє розпалюється, і я ладен думати, що то був голос не людини, а бога, який долинав до мене з глибини церкви... З того дня я завжди з тобою, і то розpac мене охоплює, то надія, і, вагаючись між тим і тим, кажу тобі: о, якби колись!.. О, якби це за моїх днів сталося! О, якби я міг приєднатись до такої чудової справи, до такої великої слави!..»

Одразу змінилося ставлення кардинала Колонна й папи до римського нотаріуса: негоже було нехтувати людиною, за якою стояв Петrarка. Через кілька тижнів Климент VI, у листі до римських сенаторів наказав скасувати всі вироки, винесені Кола, синові Лауренсіо, який перебуває під папською опікою. І справді, з того часу ніщо не загрожувало Кола, який провів при папському дворі майже рік.

Петrarка тим часом вирушив у Неаполь — в ролі папського «оратора» при посольстві — до королеви Жанни, яка посіла трон після недавньої смерті короля Роберта. Була вона одружена з Андрієм, молодшим братом Людовіка Угорського — обоє виховувались при неаполітанському дворі. Не було вирішено, чи Андрія теж коронуватимуть, але, зважаючи на молодий вік цієї королівської пари, встановили регентство. Папа всі ці акти вважав незаконними, оскільки йому належало здійснювати опіку над осиротілим королівством.

Водночас отяжився угорський двір. Правила ним славно-звісна Ельжбета, дочка Локетка, мати Людовіка Угорського і молоденького Андрія. Невдовзі після смерті короля Роберта вона вирушила до Неаполя з великим кортежем угорських панів. Король Людовік дав їй на дорогу багато золота й срібла; чудові галери везли її Адріатикою, у Венеції приймали її з великими почестями, в Неаполі їй віддали Кастель Нуово. Звідти вона відправила посольство до Авіньйона, прохаючи папу дозволити коронування Андрія й Жанни. Дозвіл надійшов після того, як курії заплатили величезну суму — 40 тисяч гривен срібла. Але Локетківна вже надто добре вивчила неаполітанський двір і, замість того, щоб думати про корону для сина, міркувала про втечу його з зачумленого міста. Андрій вирішив залишитись із дружиною, і Ельжбета вийхала сама. А Петrarка в цей час простував до Неаполя.

Мандрівка ця була багата на події. Він кілька разів пересідав з корабля на коня і знову з коня на корабель, тут бурею, там війною переслідуваний. Листопадове море зганяло його на суходіл, а той,

наїжачений мечами й списами ворогуючих державок, виявлявся однаково небезпечним, проте якимсь чудом він таки дістався до Рима цілий. Тут, як завжди, прийняв його гостинний дім Колонна, і звідти він продовжив свою путь до Неаполя.

Через неповних два роки — яка переміна! Привітний, доброзичливий, освічений двір короля Роберта перетворився на дім розпусти, підступності, інтриг. Наче на посміховисько, те ж саме, дороге Петrarci ім'я Роберт, носив чернець, який заволодів і королевою, і її другом. Ось які барви вибрал Петrarca для змалювання цієї особи:

«З'явилася переді мною,— пише він кардиналові Колонна,— тринога тварина, боса, простоволоса, горда вбогістю, зів'яла в розкошах. Обстрижений, червонопикий, з гладким задом, ледве прикритий скupoю одежиною,— ось він, той чоловік, який насмілюється дивитися згори не тільки на тебе, але й на папу позирає, наче з високої скелі своєї святості. Не дивуйся — на золоті ґрунтуються пиха, бо ходять чутки, що його гаман у незгоді з рясою. Цей новий тип тирана не носить ні діадеми, ні пурпuru, ні зброї, а лише брудний плащ, що ледь наполовину його прикриває; не старість його згорблює, а облуда, не красномовством він сильний, а мовчанням і похмурим лобом. Никає по королівському палацу, спираючись на палицю, людей низького стану розштовхує, справедливість топче, ганьбити усі божі й людські закони».

Усе при дворі було отруєне якимсь чужим духом. Петrarка не міг нічого вдіяти, його місія була безплідною. Він сам її, зрештою, зробив такою, узявши на себе невдячну роль заступника кількох негідників, яких тримали у в'язниці, а Колонна хотіли звільнити. Через кілька днів з превеликою охотою втік би звідси, якби не давні друзі — Барбато та Баррілі. З ними він ходив на прогулянки по околиці, жадібний до її краси й історичних пам'яток. Але стихії наче заприсяглися перешкодити йому: Неаполь спіткало велике нещастя. Ходили всілякі про рокування, сподівалися землетрусу. Передреченого дня знялася буря, подібної до якої ніхто не пам'ятав. Тривала цілу ніч, на другий день місто мало вигляд, як після нападу ворога: повалені будинки, трупи на вулицях. У порту затонуло кілька кораблів. Дивлячись на розлючені хвилі, що гойдали щогли та балки з розбитих кораблів, Петrarка присягався, що ніколи більше не ступить на корабель. «Благаю тебе,— писав до кардинала Колонна,— ніколи більше не змушуй мене вручати життя своє вітрам і хвилям. Це єдине, в чому я не послухаюся ні тебе, ні папи, як не послухався б батька, якби він повернувся на світ. Повітря залишаю птахам, море рибі: я суходільна істота і хочу ходити по землі». Запевняв, що на твердій землі йому ні мавр не страшний, ні сармат, він ладен іти аж до самої Індії.

Місто, охоплене тривогою, судило вголос, що це кара небесна за гріхи розпусного двору, який називався між людьми *tabernacolo dei gaudenti* — храмом утіх. Вулицями тяглися процесії покутників, сама королева у сяйві свого золотого волосся ішла бosoю прочанкою і роздавала милостиню. Але то була коротка мить, незабаром усі повернулись до звичного життя, палацом знову заволоділи музики, блазні й штукари.

Важко було за тих умов вести дипломатичні переговори. Розмови, наради, збори затягувались до ночі, яка в грудні настає рано, а «тут,— пише Петrarca,— нічна дорога така непевна, як у пущі. Всюди

повно молодих дворян, озброєних і зухвалих: ні батько, ні влада, ні королівська велич не втрима їх у межах... То чи ж диво, що в темряві ночі без свідків вони дозволяють собі такі свавільні вчинки, коли серед ясного дня на очах королів і народу відбувається в італійському місті це ганебне гладіаторське ігрисько, з більш ніж варварською жорстокістю? Ллється людська кров, і під оплески глядачів, у присутності батьків ріжуть дітей, від яких вимагають відваги, начебто вони борються за вітчизну або за вічне спасіння. Якось мимоволі я дозволив завести себе на місце, яке називають Вуглярнею, неподалік від міста, і цю назву слушно йому дано, як димній фабриці жорстокої смерті. Була королева, з нею королевич Андрій, отрок великого розуму, було ціле військо неаполітанське, таке пишне, як ніде, і натовп, що плив рікою. Я сподіався в цьому чудовому зібранні побачити щось велике і напружував зір, аж тут раптом, наче трапилося щось надзвичайно радісне, вдарили в небо оплески, що їх не описати. Роздивляюсь круг себе й бачу вродливого юнака, який, пронизаний мечем, падає мені до ніг...» Не дивився довше і, скочивши на коня, втік од тієї огиди. Не подумав навіть, що такі ігри відбувалися протягом кількох століть у гідних шани стінах Рима, яких він з такою побожністю торкався, і що бували на них люди, яких він у своїх мріях бачив в образах небожителів.

Незабаром Петrarка виїхав з Неаполя. Марно в його реляціях шукати імені Ельжбети Локетківни, і його делікатність замовчує вади королеви Жанни — може, він і сам був під враженням чаївності цієї красуні-синьйори, як багато хто з поетів, аж до Містраля включно. Короля Андрія він наділяє надміру хвалебними епітетами, яких, однак, не треба його позбавляти, оскільки тепер відомий його сумний кінець: через кілька років його задушено у власній спочивальні. Всі звинувачували Жанну в причетності до цього злочину.

Після неаполітанських розчарувань Петrarка з насолодою вдихав гостинне повітря Парми. Тепер у нього був час зайнятись купівлею і впорядкуванням будинку, про що давно вже подумував. Стояв цей будинок — і донині стоїть — біля церкви Сан-Стефано в передмісті Сан-Джованні, оточений широким садом: Петrarка був у захваті від цієї нової садиби. Мав намір зробити з неї свій «італійський Гелікон», суперника Воклюза, що був заальпійським Геліконом. Був цим так захоплений, що навіть не спало йому на думку розібратись у ситуації з Пармою, аж поки не побачив, що потрапив у пастку.

Примхливий Аццо да Корреджо, пересварившись із братами, продав Парму за шістдесят тисяч золотих флоринів маркізові Обіццо д'Есте з Феррари. Це розлютило сусідніх князів, і коаліція Гонзаго, Вісконті, Скалігерів, болонських Пеполі та падуанських Каррара рушила проти маркіза з найманим військом, що складалося переважно з німців. Парму обложили. Петrarка втік.

З невеликим ескортом вислизнув він одного березневого вечора з міста, йому пощастило обминути ворожі пости. Була вже глибока ніч, коли дістався до Реджо, але місто виявилось теж зайнялим, і він мусив тікати далі. Раптом із засідки з криком вискочила banda розбійників. Утікачів було мало, до того ж усі беззбройні; їх урятували коні. Услід летіли списи, каміння. Проте нікого не поранило. Кінь Петrarки спіtkнувся в темряві. Вибитий із сідла, Петrarка впав і зламав руку. Не відчуваючи болю, він знову скочив на коня. Помітив, що іде лише з кількома товаришами, решта розбіглася, дехто повернувся до Парми.

Нова божа кара: гроза з блискавицями, злива. Спішилися
й під кінськими крупами шукали схову. Після кожного удару грому тварини злякано іржали, ставали дібки: от-от зникнуть серед тієї пекельної ночі. Петrarка зціплював зуби — рука набрякла й боліла. Нарешті дощ ущух, і, щойно почало світати, рушили далі — майже навмання. Перше місто, до якого прибули, Скандиніо, виявилось дружнім Пармі. Тут довідались, що на них чекала під стінами banda кінних і піших нападників; відмовитися від свого наміру розбійників змусила та сама буря, через яку так потерпів Петrarка. За кілька днів, виснажений і хворий, він прибув до Болоньї й одразу зліг.

Ti, що дogleядали його, врочили тяжку хворобу. Слав неспокійно, щось бурмотів. «У нього горить кров,— казали.— Він марить». Та ніколи ще його розум не був ясніший, а серце — спокійнішим. На другий день він не міг ані поворухнутись, ані взяти в руки перо, проте звелів покликати секретаря й зачинився з ним на кілька годин. Молодий чоловік вийшов з кімнати приголомшений, у пальцях стискає кілька аркушів.

Ніколи ще італійська поезія не промовляла таким гарячим словом, як у тій канцоні «Italia mia», що кликала до згоди й миру. Гіркота, біль, гнів проти заальпійських найманців, які топтали італійську землю за наказом князів, що пересварились між собою,— усе кипіло в тих словах, піднесених і співучих. Хай же йде ця пісня до людей велиководушних, хоч іх і мало, і хай гукає: Мир! Мир! Мир!

Pace. Pace. Pace.

Італія ніколи не повинна була забувати цієї пісні. Поверталась вона в чорні моменти історії, вказувала ідеальний шлях об'єднання і згоди, звучала в думках князів, вождів, державних діячів, наверталась під перо Макіавеллі, і вже на порозі свободи підносили її Леопарді, Кардуччі. Сам Петrarка міг вважати, що не говорив на вітер, оскільки незабаром настав мир між втягнутими у чвари синьйорами, і Джоакіно Вісконті викупив Парму у маркіза Обіццо д'Есте. Парма опинилася під правлінням володарів Мілану.

В Болоньї Петrarка залишався не довше, ніж того вимагав стан здоров'я. Переbrався до Верони, і коли сильні світу сього проливали кров своїх підданих за п'ядь землі, він виграв генеральну битву з успожираючим часом і здобув одну з найбільших перемог в історії гуманізму. В бібліотеці капітулу знайшов листи Ціцерона, про які ніхто не знав, яких ніхто не сподівався знайти в цьому місці. Ледь розгорнув кілька аркушів, що злиплись од вологи, ледь прочитав сторінку, як серце в нього шалено закалатало і піт виступив на лобі. Читав жадібно, ковтаючи малозрозумілі слова, перестрибуючи через закінчення рядків, що розповзалися біля зрізу сторінок, вкритих брудом. Читав і очам своїм не вірив. Мав перед собою листи Ціцерона, про які так давно мріяв.

Усе зникло — і ця склепінчаста кімната, і Верона, зник час, навіть сам неначе розплівся чи перевтілився, неначе вирвався зі своїх днів, з тієї нестерпної дійсності, і врешті був нагороджений живою присутністю людини, яку любив, якою захоплювався з дитинства. Чув під кінець голос Ціцерона, не з трибуни чи десь на філософському диспуті, а в його домі, з того незнаного atrium¹ чи tablinum², де розмов-

¹ Головна частина дому заможних римлян безпосередньо за вестибюлем.

² Головна кімната в римському будинку, розташована проти входу.

ляв він з друзями або сам із собою, голос не натренований, не призначений для тисяч вух, не стримуваний умисне, а такий, у якому тремтіло щойно пережите враження або почуття, в якому звучали і сміх, і плач; голос то пристрасний, то лагідний, тихий, приглушений, як прохання, то яскравий, як гарячий полудень, то пригашений, як самотня година ночі, коли тільки думка не спить в усьому домі.

Не було й мови про те, щоб виторгувати рукопис у капітулу. Лише тепер він набув ціни, і каноніки не думали з ним розлучатись. Але й Петrarка не міг його полишити, поки не зробить копії. Місяці, які він провів над ним, були найщасливішими в його житті. Листами до друзів він розворушив уесь інтелектуальний світ. Приголомшливе відкриття! В рукописі були листи до Attіка, до брата Kvінта, до Marka Bruta й кілька апокрифів. Нині знаємо, що від ока людей XIV століття ховався ще один кодекс листів Ціцерона, причому значно більшого обсягу, але він потрапив до рук гуманістів лише в наступному столітті. Петrarка мав усі підстави вважати, що натрапив на унікум, який без нього спліснявів би дощенту.

Він був схвильований, але й неначе ображений у своїй шані до Ціцерона. Бачив його тепер інакше, зблизька, просто перед собою, і ще близче — читав в його відкритій душі. Ніхто не знав, ніхто не передчував такого Ціцерона. Оце з п'єдесталу зійшов пам'ятник, щоб стати звичайною людиною. Петrarка був зачеплений за живе. Найважче пробачати власні помилки й вади, коли ти бачиш їх у когось іншого. Петrarка завдяки тим листам відкрив у Ціцероні той самий занепад духу, ті ж слабості, вагання, побоювання, страхи, ту ж дражливість і те ж марнослав'я — все, що було властиве йому самому,— і обурився. Написав лист до великої тіні.

«Франческо Петrarка вітає Marka Tуллія Ціцерона.

Довго розшукував я твої листи і знайшов їх нарешті там, де найменше міг сподіватися. Читав їх жадібно. Чув твої слова, твій плач, пізнав твою нестійкість, Marku. Досі я знов, яким був ти вчителем для інших, тепер знаю, який ти був сам із собою. Тому послухай, де б ти не був, не пораду, а скаргу, яку один із твоїх нащадків і шанувальників висловлює зі слізами на очах. О неспокійний, вічно заляканій, або, кажучи твоїми ж словами, запальний і нещасливий старче, навіщо ж наражався ти на стільки чвар і марних суперечок? Де ти залишив спокій, такий доречний для твого віку, і фаху, й долі?..

Я вболіваю над твоєю долею, мені соромно за тебе й за твої помилки. Чого ж варте повчання інших, кому потрібне жонглювання найкрасивішими словами про цноти, якщо ти в глибині душі не віріш собі? Ax, наскільки ж краще було б, особливо для філософа, зістаритись у тихому селі в роздумах про вічне життя, а не про це, дріб'язкове, і не мати ані лікторських різок, ані тріумфів, ані Katіліни. Але даремно про це говорити. На віki вічні прощай, Ціцероне.

У гірській країні, на правому березі Adіdge, в місті Veronі, шістнадцятого червня, року від народження бога, якого ти не знов, 1345».

Лист викликав обурення в літературному світі: як сміє Петrarка отак нападатися на найбільшого письменника античності! Ніхто з цих обурених не подумав, як нелегко далися ці слова самому Петrarці.

ТРИБУН СВОБОДИ

Вже давно виїхав з Авіньйона Кола ді Рієнцо, призначений папою на пост нотаріуса міста Рима, але про нього знову почали багато говорити. Петrarка уважно слухав ті вісті.

Нікколо, син Лауренсіо, чимдалі відвертіше виступав як захисник народу, на уяву якого діяв словом і символами. На стіні церкви Сант-Анджело ін Песк'єра, однієї з найстаріших і найславніших у тому кварталі, він звелів намалювати картину: світ гине у вогні. Ось високе палум'я поглинає королів і поспільство, а серед них — сам Рим, в образі старої жінки, щоразу глибше западає у вогонь. Праворуч стоїть церква, з якої виходить ангел у пурпуровім плащі й білій туніці, з мечем у руці; він поспішає рятувати Рим. Петrarка добре знав цю алегорію. У ній був його власний сон про кінець і відродження світу, якийсь дуже давній, може, стоїчний, а, може, й ще давніший — сивіллин, з перших днів Рима.

Але римські вельможі не сприймали всерйоз ні нотаріуса, ні його символів. Зaproшували його, щоб послухати — для розваги — його вогненні промови. На бенкеті у Джованні Колонна він особливо їх розвеселив. «О, так,— вигукнув,— я буду колись великим синьйором, може, навіть імператором. А тоді,— вказав на баронів, що оточували його,— усіх вас віддам під суд і звелю повісити або ж відрубати голови!». Барони за боки брались від реготу. Не перший день смішив їх розповіддю, що він не є сином власника заїзду, оскільки його матір кохав король Генріх VII.

Так розважались аж до зелених свят 1347 року.

У передсвяткову ніч Кола разом з іншими змовниками, в оточенні сотні озброєних спільніків, що іх, як з'ясувалося, він давно тримав напоготові, оволодів Капітолієм, розігнав сенаторську варту й чиновників. Ніхто не чинив опору. Заграли сурми, і Кола закликав люд, щоб завтра зібрався на цьому святому горбі, який пам'ятає народження Міста. Всю ніч провів, молячись у своїй улюблений церкві Сант-Анджело ін Песк'єра.

Вранці наступного дня рушив на Капітолій. Був у панцирі, супроводило його двадцять п'ять змовників. Попереду несли чотири корогви. Корогва свободи мала на червоному тлі Рим в образі величної богині, що немовби зійшла з римських медалей,— вона сиділа на троні, тримаючи кулю земну в одній руці, пальму в другій; внизу золотом написано: «Roma caput mundi»¹. Корогва справедливості мала на білому тлі св. Павла з мечем і вінком, а на корогві миру був св. Петро з ключами. В кінці процесії несли старовинну корогву із зображенням св. Георгія.

На Капітолії Кола виступив перед натовпом, який проголосив його ректором міста. Він мав ділити цю посаду з папським легатом. Перш ніж юрба розійшлася, почулися з різних боків вигуки: «Чудо! Чудо!» Це раптом звідкілясь прилетів голуб і почав кружляти над похмурим Кола ді Рієнцо, якому зовсім не до смаку був титул ректора

¹ Рим — столиця світу (лат.).

міста й поділ влади. Через кілька днів він прибрав собі ім'я, яке прикипіло до нього назавжди: трибун.

Тепер він міг карати смертю й милувати. Міг установлювати посади, віддавати накази, що мали силу закону. Був диктатором. Свої послання починав словами: «Нікколо суворий і ласкавий, трибун свободи, справедливості й миру, визволитель священної Римської республіки...» За короткий час реорганізував збройні сили міста й право-суддя, яке досі нічим не відрізнялось від розбою. Аристократія, приголомшена його успіхом, зачинилася у своїх замках. Кола розіслав баронам виклики, щоб прибули на Капітолій прийняти присягу. Колишні жарти почали забуватись. Мало хто зважився знехтувати той виклик.

Коли зібрались, Кола вийшов у пурпуровім плащі, накинутому на панцир, і звелів усім присягтись на біблії, що не помишлити-муть про напад на нього, що, шануючи нову конституцію, дбатимуть про безпеку доріг і підвіз провіанту, що розбійникам і злочинцям притулку в себе не дадуть, що допомагатимуть сиротам і вдовам, що не вдіють нічого на шкоду місту і його казні і на кожен виклик прибуватимуть із зброєю чи без неї, як звелить трибун. Першим присягнув Стефануччо Колонна, за ним Орсіні, Савеллі. Народ мовчки дивився, як іхні грізні руки торкаються олтаря. Це було ніби сон.

Петrarка разом з усім Авіньйоном жадібно ковтав ці віті, які, зрештою, знаходили підтвердження в листах самого трибуна. Поет відчував на собі жар незвичайних подій. «Я знаю,— писав до трибуна,— що ти стоїш тепер на найвищій сторожовій вежі, опинившись перед судом і язиками не тільки італійців, а й усіх людей, не тільки сучасників, а й тих, що в майбутніх віках народяться: ти взяв на себе тягар величезний, але чудовий і прегарний, справу надзвичайну й гідну хвали. Ніколи не забудуть тебе ні сучасники, ні нащадки... Не знаю, чи відомо тобі й чи думаєш ти про те, що твої листи, які доходять до нас, не залишаються в адресатів, а негайно всіма так старанно переписуються, з таким запалом передаються з рук у руки по всьому місту й по курії, наче походять вони не від такої ж, як ми, людини, а від якоїсь вищої істоти, і це призводить до того, що листи ці сіють сум'яття в умах. Ніколи з пророцтв оракула Аполлона Дельфійського не видобувалося стільки суперечностей, як з твоїх висловлювань».

Не себе мав він на увазі: для нього все було зрозумілим, від заголовка до дати написання листа. Що то за насолода читати: *Liberatae Reipublicae appo rḡto* — Першого року вільної Республіки! «Це слово тішить, захоплює, чарує». Однак Петrarка насамперед був зачарований тією раптовою та близкучою славою, яку одним ударом здобув Кола ді Рієнцо. Через два тижні після захоплення влади трибун скасував феодальну систему, заборонив громадянам Рима складати вассальські присяги дворянам, називати дворянина паном, носити його герб. Дворянам заборонено мати палісадники, частоколи, оборонні брами, розвідні мости. Кара спіткала титулованих грабіжників: граф Бертольдо ді Ангійяра заплатив штраф, колишній сенатор Агапіто Колонна стояв на Капітолії в кайданах, як і Мартіно Стефанескі, теж колишній сенатор і родич двох кардиналів.

Авіньйон не тямив себе від обурення. Пристрасті розпалювали зачеплені за живе Колонна. Що ж тепер учинить іхній улюблений гість і вірний друг Петrarка? З усього, що можна було б припустити, найнеймовірнішим було, що той зробив. Послав трибунові й

римському людові палкого листа: «Свобода серед вас — не маєш нічого солодшого й жаданішого від неї, і ніколи її не пізнаєш краще, як тоді, коли втратиш... Хто ж вагався б: чи вмерти вільним, чи жити в неволі?.. Вас оточують зголоднілі зграї вовків... Хай з грудей ваших щезне негідна любов до давніх тиранів, яку, можливо, через довгу звичку, маєте в крові. І раб до часу шанує пихатого пана, і птах ув'язнений лащиться до свого власника, але й той, коли змога, розбиває кайдани, і птах полетить, як тільки відчиниться клітка. Були ви невільниками, високошановні мужі, ви, кому всі народи звикли слугувати, ви, хто біля ніг своїх бачив королів, зігнулись під владою жменьки тиранів... Не знаю, чому більше дивуватись: чи такій довгій терплячості римлян, чи небаченій пихатості отих...»

І весь час навертаються під його перо слова: «безплідний титул дворянський», «розвбійники», «меч помсти», «відігнати хижих вовків од кошарія». «Вже трьох по черзі Брутів славимо: перший вигнав царя Гордого, другий убив Юлія Цезаря, третій за наших часів тиранів переслідує вигнанням і смертю...» І до трибуна: «Щодо цих людей, або краще сказати бестій, будь-яка суворість праведна, будь-яка жалість — не припустима. Ти, муже прекрасний, відкрив собі шлях до безсмертя. Мусиш вистояти... Ромул мале місто обгородив ненадійним валом, ти найбільшу з усіх столиць оточуєш могутніми мурами...» І закінчує наче уривком староримської молитви: «Здрастуй, наш Камілле, наш Бруте, наш Ромуле, чи яким іншим іменем хочеш бути названий, здрастуй, творець римської свободи, римського миру, римського супокою».

Що ж міг він йому пожертвувати від себе? Своє перо. І відтоді ні про що не думає, тільки як служити словом добрій славі й доброму імені трибуна. А Рим нагороджував його добрими новинами, наче знову почався золотий вік. Зріс добробут народу, засіки були повні збіжжя, в міських касах нагромаджувались кошти, розширено й відремонтовано лікарні, з вулиць зникли голодні злідари. В листі до Климентія VI трибун міг похвалитись, що за кілька місяців утихомирив усю римську провінцію, а Римові забезпечив таку широку владу, якої він багато віків не мав.

Був це чоловік багатої фантазії й полум'яного слова. Переносив ним своїх сучасників у нову еру. Regeneratio, renovalio — відродження — то з його вуст уперше злетіло це гасло. Він повторював його безнастанно, наче підганяв божество, що зволікало справу. Але йому бракувало завбачливості, щоб угамувати свою гордість, розпалювану фантастичними мріями.

По всій Італії Кола ді Рієнцо розіслав гінців з запрошенням на урочисте свято, влаштоване з нагоди рицарських обітниць. Несли гінці в руках палиці, окуті сріблом, і, побачивши їх, люди по дорогах ставали навколошки, вітаючи цей символ об'єднання. І до Авіньйона завітав один з таких послів, несучи листи трибуна. На нього напали, палицю, що мала забезпечити його недоторканність, поламали йому на голові, видерли сумку з листами й на очах у нього порвали їх. Це було нечуване насильство над правом народів, і Кола ді Рієнцо поскаржився про це папі. Петrarка в пристрасному листі звинуватив Авіньйон у варварських звичаях.

Але Авіньйон перестав уже ласково дивитись на зухвалого трибуна. Бо ж, бачте, Кола ді Рієнцо всі італійські землі оголосив вільними, всім італійцям надав римське громадянство, новим поняттям

освіжив старий вислів: *populus Romanus*. На новому штандарті трибуна з'явилась вовчиця з близнюками-царенятами, а з його уст злітали гострі слова проти чужих владик, себто проти німецької імперії. Мабуть, і папство він мав намір обмежити в духовній владі — *dominium spirituale*.

Всі ці ідеї були близькі серцю Петrarки, він сам їх не раз висував — обачніше у своїх відкритих листах, щиріше й запальніше в тих, що під назвою *sine nomine*¹, анонімних, приховував у себе. Але був таким нетерплячим, таким збудженим, що трибуна Рієнцо засипав своїми листами.

«Нелегко сказати, муже найкращий, як далеко сягає моя тривога за наслідки твоїх задумів. Бог мені свідок, я вважаю себе певною мірою учасником твоїх турбот, трудів і слави. Не хочу та й не можу стриматись, щоб не стати на твій захист кожного разу, коли хтось у моїй присутності зухвало про тебе відгукується. Це всім відомо, кожен це підтверджить, з якою прихильністю, з яким запалом я завжди виступаю проти всіх, хто бере під сумнів справедливість твого трибунату, твою добру волю і щирість, і ні позад себе, ні перед себе не позираю остережливо; кого словом уколю, кого пораню. Не дивуйся, що таким чином відштовхнув я від себе багатьох близьких друзів. Кажу тобі, аби ти знов, що я завжди з тобою, що не десь осторонь очікую кінця, а стою в лавах і або переможу, або поляжу в цій величезній битві. День мій минає в турботах, ніч сни баламутять, отак мучусь, сплючи й не сплючи водночас, ні в яку пору не знаючи спокою. В такому стані єдиною втіхою мені є перо...

Розкажу, що бачив я останньої ночі або про що думав, бо сам не знаю, наяву це було чи в напівсні. Здалося мені, що бачу тебе на якомусь підвищенні в центрі світу, на крутій горі, на вершині її, такій високій, що майже сягав ти неба. У порівнянні з нею всі гори, які я бачив, усі, про які читав або чув, могли б рівниною здатись, навіть оспіуваний поетами Олімп був скромним пагорбком. Хмари курилися в тебе під ногами, сонце висіло низько над головою, тебе оточував почт відважних мужів, ти посередині — найвищий — сидів на променистому престолі, такий гідний і ясний, що міг би в самого Феба викликати заздрість.

Я кружляв довкола, а людей зібралося без ліку, і я від здивування не знов, що й думати. Навіть дводцята частина, як гадаю, цього полчища не залюднювала ніколи землі. Хтось із них, до кого я звернувся із запитанням, відповів, що тут зійшлися народи не лише нашого століття, а й усіх наступних. «А що ж вони роблять?» — «Чекають, — відказав невідомий мені, — який буде кінець оцього мужа (і звів на тебе очі), за якого, як бачиш, не тільки земля бореться, а й небо, і зорі. Чи чуєш цей шум в єфірі?» Я напружив слух і справді почув, наче при наближенні бурі, приглушений грім із далекої хмари. «Марс, — мовив незнайомий, — погрожує блискавкою, але Юпітер спокійний». Я запитав: «То як ти гадаєш? Чим скінчиться оце чекання?» Він відповів: «Один бог знає».

Кола ді Рієнцо сміливо йшов до вершини. Був певний, що з часом змінить срібну діадему трибуна на залізну королівську корону, а може, й на золоту — імператора. На день св. Іоанна іхав до Латерана на білому коні, що досі було привілеєм папи й імператора.

¹ Тут: без адресата.

Трибун обрав Латеран місцем проведення рицарських присяг; церемонія ця мала відбутися першого серпня — на свято Феріє Августі, яке було встановлене Октавіаном після закінчення громадянської війни чотирнадцять століть тому і як Ферагоста залишилося в традиціях римського люду. У переддень свята, себто 31 липня, о третій годині пополудні містом ішов великий похід: дві тисячі гостей з різних кінців Італії, посольства зі штандартами, барони з міста й околиць, двісті вершників і п'ятсот жінок пішки супроводили матір і дружину трибуна, в кінці він сам у довгому вбранині з білого шовку, обшитому парчею, зі скіпетром у руці. Поруч іхав папський намісник, перед ним несли меч, за ним — корогву.

Був уже вечір, коли похід ступив на площа перед латеранською базилікою. Обізвалися дзвони. Після вроочистого богослужіння в базиліці трибун увійшов до баптистерію Сан-Джованні ін Фонте. В порфіровій ванні, де папа Сильвестр мав колись охрестити Константина Великого, Кола ді Рієнцо взяв рицарську купіль. На другий день підпerezався мечем, як рицар св. Духа. Навіть Марк Аврелій брав участь у цих торжествах: його бронзовий кінь, обладнаний свинцевими трубами, від ранку й до ночі лив з ніздрів вино, яким пригощався люд, що співав і танцював у сяйві серпневого сонця.

Через два тижні після цього відбувалася коронація трибуна в Санта-Марія Маджоре. Кола ді Рієнцо запозичив до неї певні деталі з процедури увінчання Петrarки, спогад про яку ще був живий. Йому спершу подали вінок з дубового листя, бо «громадян урятував од смерті», потім вінок з плюща, за «прихильне ставлення до релігії», третім був вінок миртовий, оскільки «вірно виконує свої обов'язки», четвертий — вінок лавровий, на знак того, що «науку полюбив, а корисливістю погордував»; під кінець парафіяльний священик з Санта-Марія Маджоре вручив йому оливковий вінок зі словами: «Муже покори; прийми цей оливковий вінок, бо покорою ти переміг погорду». Всі вінки було сплетено з рослин і гілок дерев, які розрослися на тріумфальній арці Константина. Врешті на голову Кола ді Рієнцо наділи срібну діадему, дали скіпетр і срібне яблуко.

Неначе здійснювалося видіння Петrarки, який бачив трибуна на запаморочливій вершині, а сам трибун, мовби послухавшись осторежень Петrarки, щораз крутіше ставився до римської аристократії. У вересні запросив найвидатніших її представників на бенкет, влаштований на Капітолії. Під час якоїсь розмови Стефано Колонна щось бовкнув про розкоші у вбранині й приватному житті трибуна. Кола змінився на обличчі, почав кричати, що всі — його вороги, звинуватив їх у змові, звелів одвести до в'язниці. На другий день рано-вранці, під зловісне bemкання дзвонів, ув'язнених ввели до зали, оббитої білим та червоним сукном. Сподівалися суворих вироків, але було оголошено помилування.

«Навіщо ти випустив із сіті тих вовків?» — писав Петrarка. Далеко обминав тепер він дім Колонна, де колись був своїм. Йому там закидали зраду і чорну невдячність. Через кілька років він говорив про те так: «Немає для мене в усьому світі дорожчої від Колонна родини, мене єднала з ними любов та постійна дружба, але дорожча мені Республіка, дорожчий Рим, дорожча Італія, дорожчі безпека і честь порядних людей».

Він не зміг всидіти у своїй самотній оселі, його не задовольняли листи, які одержував і відсилає, захотів бути разом з трибуном у Римі, що відроджувався, там, де займалась нова ера. 20 листопада 1347 року вирушив у Рим. Минаючи дім Колонна, мав таке відчуття, ніби кардинал стоїть біля вікна і стежить за ним. З цим опікуном своїм і другом він прощався протягом кількох останніх безсонних ночей, коли писав еклому «Розлука». Він сам, як пастух Амікл, казав про себе, що йде за голосом серця: йому набридли вже чужі ниви й ліси. «Нездолана любов до вітчизни кличе мене. Там фіалки дивовижно бліді серед вологості ростуть, а серед колючих заростей троянди прекрасні рожевіють і ллють аромат. Там рідний прозорий струмок біжить до мене через луки і солодко пахне трава авзонська».

Далеко не заїхав. В Генуї затримали його нові вісті. «Одеряв я,— писав Петrarca трибунові,— од друзів листи, в яких ти маєш вигляд незвичайний і в яких теперішня твоя слава не нагадує колишню. Ти не любиш, як раніше, народу, а тільки гіршу його частину, їй слугуєш, до неї підлещаєшся, нею захоплюєшся... Невже світ мусить дивитись, як з вождя добрих робишся сателітом негідників? Невже так несподівано переплутались наші зірки, чи, може, божество неприхильне до нас? Навіщо мучусь? Все буде так, як мусить бути, я не можу цього змінити, можу лише втекти. З відкритою душою поспішав до тебе, тепер вERTAЮ з дороги...»

Які безжалільні бувають дати! Цей лист, датований у Генуї кінцем листопада, був уже наче надгробком вельичі й слави трибуна. Вона догоріла за кілька місяців. Він наступав на фортеці баронів, наважди ламав їхню могутність, і в розпалі тріумфу його покликали перед папський суд. Кола ді Ріенцо постав перед кардиналом Берtranом і відразу скорився, став безвольним, покірливим і слабким. Зрікся всіх своїх титулів, скасував декрети і після шести місяців необмеженої влади квапливо втік з Рима й склався в горах.

ЧУМА

Рік 1348-й був роком лих, подібних до яких ніхто не пам'ятав, лише ченці, що гортали старі монастирські хроніки, могли знайти щось подібне в давні віки. Ніби грізне провісництво їх, стався спочатку землетрус в Італії та Німеччині. Нещастя прийшло зі Сходу, разом з кораблями, що завертали в порти Італії, Франції, Англії, Фландрії тим самим шляхом, яким у другому столітті прокотилася велика хвиля чуми від Тихого до Атлантичного океану.

В Європі хвороба мала інші симптоми, ніж в Азії, де звичним знаменням смерті була кровотеча з носа. Тут починалося з гуль у формі яблука чи яйця, що їх люд називав шишками. Вони з'являлися спочатку в пахових заглибинах, потім на інших частинах тіла; на руках і стегнах виступали чорні або сині плями, великі й розкидані, іноді дрібні й скучені. Кажуть, що так хворіли і вмиралі люди в Римі під кінець шостого століття, коли в апостольську столицю ступив Григорій Великий.

Власти наказували очищати міста, ізолювати хворих, деякі общини позачиняли брами, нікого не впускали, а коли, незважаючи на це, чума проникала крізь мури, карали смертю сторожу, звинувачуючи її в тому, що вона дала підкупити себе. Ніколи ще багатії не були такими щедрими на милостиню. Зі старих пергаментів переписувано пісні й молитви, випробувані в таких випадках. Астрологи звинувачували в напасті щораз інше небесне тіло. Медики були безпорадні, хоч ніколи ще не бачено їх так багато. Нікому не відомі чоловіки й жінки вигадували найдивовижніші засоби, не маючи уявлення про лікарське мистецтво. Монастирські фармацевти сягали до своїх записок і видобували з них рецепти, які колись нібто виявились дійовими.

Хворі помирали на третій день після появи перших симптомів. Од них заражались рідні й мешканці будинку, а також сусіди, багато незнайомі, оскільки досить було торкнутися одягу хворого чи якого-небудь предмета, що його заражений тримав у руках. Хворих уникали, люди замикалися в своїх будинках, жили відрізані від світу, а коли й до них закрадалася чума, втікали, залишаючи хворого без догляду. Здорові — за власним розсудом чи уподобанням — обирали собі спосіб життя: одні шукали порятунку в стриманості, іли легкі страви, пили найкращі вина, але потроху, інші твердили, що єдиними ліками проти чуми є веселощі, дозволяли собі все й натягували носа смерті.

Страшно було на них дивитись. День і ніч волочилися по корчмах та заїздах, пиячили, заходили в покинуті будинки й чинили там усякі неподобства. Усі закони пішли з вітром. Тхні стражі та виконавці або повмирали, або лежали при смерті, або втратили підлеглих і не мали кому наказувати. Були й такі, що не замикалися в будинках, не впадали в розpac, а ходили вулицями, як завжди, і тільки носили в руках квіти, пахуче зілля, коріння, переконані, що ці запахи додадуть їм сил і здоров'я. Мали принаймні ту користь, що перебивали паощами квітів трупний дух.

А хто міг, тікав. Куди? Над цим не думали, аби тільки опинитись десь у іншому місці. Траплялося, що люди, які покидали місто, стрічали біля брами таких, як вони, що саме тут шукали безпеки. Залишали будинки, майно, сім'ї. Брат кидав брата, чоловік — дружину, навіть батьки втікали від хворих дітей. Проте знаходилися й охочі доглядати хворих: дочекавшись смерті підопічного, вони грабували будинок. Траплялося, що й самі вмирали від чуми серед награбованих клунків.

У міру того як пошестє спустошувала країну, живі щораз менше турбувалися про померлих. Закопували їх абияк, а потім взагалі почали викидати трупи на вулицю, звідки їх забирали могильники. На одних матах несли по кілька трупів, незабаром забракло трун. «Не більше турбувались про небіжчиків, ніж про здохлих кіз», — розповідає Боккаччо. Копали глибокі рови, в які скидали трупи сотнями.

В сільській місцевості люди мерли на полях, на дорогах, у лісах, і тільки круки про те знали. Не маючи ніякої допомоги, наче прокляті людським суспільством, селяни кожного дня чекали смерті, зовсім занедбавши господарство. Ніхто не обробляв поля, не зазирав до виноградників і садів, домашні тварини йшли під ніж. Ті, що їх ніж обмінув, бо рука господаря закостеніла раніше, розбігались та блукали окочицями, бездомні. І не один замок, який досі зверхнью дивився з-за своїх веж і мурів і відгукувався скреготом мостів, сурмами сторожі, дзвона-

ми каплиці, стояв мовчазний, і ніхто не зінав, чи є там люди, чи всі повмирали.

А Петrarка їздив. З Верони перебирається в Парму, з Парми до Феррари, відвідував то Карпі, то Падую. Не заглянув лише до Авіньйона, в якім чума лютувала найдужче. Налічували понад сто тисяч померлих. Тогочасний світ не морочився зі статистикою і тільки за числом померлих довідався, скільки живих носила рік тому життєдайна земля. Хто з них діждеться нового року?

Серед могил і мар Петrarці ввижалася смерть. Тікав від неї під опіку можновладних або просто світ за очі. Його завжди мучило побоювання, що має замало простору, замало свободи. Утікав з тісних вулиць, з перенаселених міст, з будинків. Тільки в дорозі почував себе паном, мандри були для нього як повітря, як відкрите небо над головою. Це був природжений бродяга, і навіть його писання — то писання мандрівника: щоразу здібуємо вислови: дорога, стежка, поле, мандрівка, корабель, шлях, кінь, багажі — в дослівному значенні, в образах, у порівняннях, у метафорах. Тепер смерть схопила за повід його коня і гнала з міста до міста лісами, полями, бездоріжжям. Він тікав од світу, що був близьким свого кінця. «Вже день нашої епохи хилиться до заходу».

На одній із зупинок написав вірш «Ad se ipsum» — до себе самого, в якому оповів тогочасні дні тривоги. Втікає, але куди втекти? «Ані море, ані земля, ані гори не дають схову». Даремно докоряє собі боягузтвом, даремно виставляє перед наляканою думкою нікчемність людських намагань — хоче жити! Страх і надія день і ніч борються в його серці; він нічого вже не знає, на його небі зорі погасли, без провідника застався нещасний гість смертного тіла...

Інша справа брат Джерардо. Пріор його монастиря, досі такий енергійний, відразу розгубився й порадив усім ченцям тікати. Куди? Де те вибране місце, той Аарат? Брат Джерардо ні про що не хотів слухати. Відмовився його слухати. «Загинеш тут у пустці і навіть могили не матимеш!» — кричав пріор. Брат Джерардо відповів, що ніколи не думає про свою могилу. Пріор виїхав, з ним частина ченців. Чума іх не пожаліла, пріор загинув перший, у місці, яке йому здавалося безпечним.

Чоловік щось із тридцять залишилося з Джерардо. Але й до них прийшла чума, забирала одного за одним. Брат Джерардо був біля хворих та конаючих і сам ховав померлих. Він один вижив. На монастир нападали розбійники, — завжди умів оборонитись. І завжди монастирський дзвін оживався в означений час, даючи знати сусіднім селам, що не дрімає там мужнє серце Джерардо. Після того як чума відступила, він подумав про те, щоб заселити монастир. Нових ченців разом з новим пріором брат Джерардо ввів між стіни, які вціліли завдяки йому. Здивовано дивились вони на людину, яка з цієї геройчної боротьби вийшла здорова, бадьора, весела. Зі слізьми на очах слухав Петrarка ці вісті, і Джерардо здався йому тим самим юнаком, який легко перестрибував скелі й урвища Вітряної Гори.

Багато горя принесла чума Петrarці. Багато близьких, найближчих померло. В Парижі помер Роберто де Барді, у Флоренції Сенуччо дель Бене, в Авіньйоні — кардинал Джованні Колонна. З жодним із них не попрощався, з кардиналом, який був йому другим батьком, не зумів помиритись. Між ними залишилась неприязнь із часів

римського трибуна — повіки. Так само не попрощався з Лаурою, яка теж померла. Звістку про її смерть він дістав у Вероні й відзначив це у своєму вергліанському кодексі. Сповістив його про це, як він пише, Людовік. Чи не був це часом той самий Людовік з Кемпена, якого називали Сократом? Дивно, що в цьому місці Петrarка називає його на ймення. А може, то був інший Людовік, хтось із близьких Лаури?

Чума пройшла, залишаючи позад себе зbezлюднілі міста, спорожніли села, покинуті поля, сади й виноградники, зруйноване приватне й суспільне господарство, жалобу в душах і недоглянуті цвинтарі. Та перш ніж люди передихнули, затряслася земля, наче справді наблизився кінець світу. З найбільшим жахом чекали вістей з Рима. Латеранська базиліка наполовину розвалена, церква св. Павла в руїнах, вежі, мури, будинки — знищенні. Хоча вічне місто й перебувало у злиднях і приниженні, воно все ще було символом долі усього людства. З дня на день чекали подальших лих — остаточних.

БОККАЧЧО

1350 рік папа проголосив *anno santo*¹. Після різдва 1349 року, тільки-но відступила чума, з усіх європейських країн попливли потоки прочан. Як прийме їх Рим, котрий спіткало подвійне лихо — чума й землетрус? Хто знайде в ньому заїжджий двір? І справді, таверни, заїзди, остерії, яких було мало, бо Рим відвик від гостей, були переволнені; люди шукали притулку в приватних житлах. Усе місто стало суцільним заїжджим двором, кожен власник будинку перетворився на корчмаря. Але для багатьох не знайшлося місця, прибульці ночували просто неба, коло вогнищ. Мусили цим удовольнитись і такі, для кого гостювання в римлян було надто дорогим. Ціни зросли непомірно, чулися скарги на нестачу сіна, соломи, палива, риби та овочів, і тільки м'яса завжди можна було дістати, навіть недорого. Нарікали на жадібність римлян, які приховували збіжжя й вино, поки все подорожчає. Підупале місто хотіло злагодитись за один рік.

Прочани не знаходили тут майже нічого, крім пам'яток і легенд. Все, що було колись окрасою міста, лежало нині в руїнах або було страшенно занедбане. Тим фанатичніше молилися вони на могилах апостолів, а коли в неділю чи на свято в соборі св. Петра показували *Santo Sudario*², тіснява була така велика, що побоювались, чи витримають старі мури храму й чи не розсиплються вони під натиском юрб прочан. Старі люди, що пам'ятали останній ювілейний рік півстолітньої давності, з сумом дивилися на ці жахливі зміни. Тепер не було в Римі папи, тоді ж у Петровій столиці сидів прекрасний Боніфакцій VIII, останній з могутніх пап, яким підкорялись імператори й королі.

Молоді, в свою чергу, засмучено дивилися на Капітолій, де не майоріла корогва трибуна. Ніхто не знат, що з ним сталося. Одні казали, що він в Аbruццах веде пустельницьке життя, інші — що подався на прощу до святих місць, ще інші ладні були заприсягтись, що впіз-

¹ Святий рік (лат.).

² Так звана хустка св. Вероніки.

нали його в юрбі прочан. Але чутка вивітрилась, бо незабаром виявилося, що все це безпідставні здогади.

Петrarка лише наприкінці літа вибрався в дорогу. Уп'яте в житті їхав він до Рима. Не з французької землі, як колись, а з італійської, тому не шукав морського шляху, не поспішав, не міг навіть поспішати, бо були вже не ті літа, коли вітер дув у спину. Та якщо це й не була подорож величного синьйора чи сановника, вона була гідна улюбленого поета, якого кожне місто хотіло мати своїм гостем, з кожного міста хтось приєднувався до його почту. Так Петrarка в'їхав у Флоренцію.

Не знайшов він у ній чарівності вітчизни, та й не було в ній нічого такого, що могло б засліпити людину, яка знала Париж і Неаполь, авіньйонські палаці й замки майже всіх італійських князів. Петrarка був не Данте, серце якого прискорено билося на сам тільки спогад про *mio bello San Giovanni*¹, і Флоренція не була Римом, де навіть звичайний брук був дорогою мрій та чарівної задуми. Флоренція, що-правда, пережила більше, ніж інші міста, починаючи з давніх етрусків, але хто ж думав про етрусків, могили яких, картини й скульптури спали ще в землі? Її історія ніколи не знала спочинку, і марно було шукати в ній уchorашнього дня.

Петrarка оглядав середньовічне місто, де вже Палаццо Веккіо кидав свою щербату тінь на п'яцца делла Сіньйорія, але над Санта-Марія дель Фйоре ще не напнулася баня Брунеллескі. Понте-Веккіо над жовтим Арно був, як нині, оброслий ятками злотників, що обліпили його арки, мов пташині гнізда, з червоними або блакитними стінами, з казкою всередині, казкою дивовижних золотих виробів, що їх просівали, приміряли гарні руки високих щупливих дівчат з повними вустами, ясними очима та попелястим чи каштановим волоссям. Ще не переніс їх у бронзу чи в мармур Донателло, ще не захопився ними Боттічеллі, ще Гірландайо не залюднив ними пресвітерію в Санта-Марія Новелла. З тих стін ще дивилися суворі фрески Орканьї, це ще був світ Джотто, чия кольорова дзвіниця вже виблискувала на сонці й в отому аего *cristallino* — прозорому флорентійському повітрі, яке чекало світанку Відродження. Він один у цьому місті звістував Ренесанс.

Син вигнанця почувався тут чужим, ба навіть неспокійно й непевно, коли минав будинок Портінарі, з якого виходила колись Beatrіче, і неподалік інший будинок, з якого крадькома вибіг його батько, щоб уже ніколи не повернутись, і той вузький, біля майдану завбільшки з хустку, звідки та сама завія викинула Данте.

Він почувався негаразд у цих тісних галасливих вуличках, у цьому казані, що аж кипів пристрастями «у межах одного муру й рову». Почесті, які йому виявляли, приймав з застереженням, котре можна було вважати скромністю. Справжню свободу знаходив тільки серед вірних друзів. Найбільше вабив його Джованні Боккаччо.

Син флорентійського купця й невідомої парижанки, молодший на дев'ять літ за Петrarку, жвавий, дотепний, веселий, славний своїми любовними пригодами, віршами й новелами, він червонів і заїкався, як студент, під поглядом поета, увінчаного на Капітолії. Любив його здавна. Знав напам'ять його сонети і наслідував їх, ганявся за кожним уривком його латинської прози, писав «*Viscolicum sartep*² тим

¹ Баптистерій Сан-Джованні.

² «Буколічна лірика».

самим стилем і серед тих самих заплутаних алегорій, по сто разів сідав за листа, в якому хотів поетові «Африки» висловити своє захоплення, а тепер не знаходив слів, щоб тяжомово відповісти на запитання. В тіні гучної слави Петrarки почувався маленьким, а його власна слава здавалась непристойним розголосом.

Вони дивилися один на одного, були однакового зросту. Боккаччо старанно вивчав це смагляве обличчя зі шляхетними й привабливими рисами, з тонкими вустами, затримував погляд на руках, вартих гарного малюнка, й він не був би сином флорентійського купця, якби не помітив і не оцінив вишуканого вбрання Петrarки та високого гатунку сукна, з якого воно пошите. Петrarка з цікавістю стежив за неспокійними рухами цього високого, дужого чоловіка, який уже починає гладшати й сивіти, хоча ще й не мав сорока. Пригадались йому неаполітанські плітки про палке кохання Боккаччо й Марії, доньки короля Роберта. Стрілася ця дивна пара в церкві Сан-Лоренцо Маджоре. Лаура? Beatrіче? Зовсім ні. Боккаччо не був ні мрійником, ні трубадуром. Він кохав і його кохали, жив з коханою, писав не тільки для неї, а й у її присутності. А коли з нею розлучився, з-під його пера вийшла елегія синьйори Ф'яметти, присвячена всім закоханим дамам, перший щоденник покинутої жінки, перший крик зраненого кохання, справжній і нестяжний, як голос живої людини.

Петrarка знов про це з чуток, жодної з тих книжок не читав. Він промовчав, коли довідався, що Боккаччо пише зараз велику збірку новел. Його зацікавила тільки назва: «Декамерон». Запитав, чи знає той по-грецьки. На жаль, заледве кілька слів. «Отже, так, як і я», — відказав Петrarка і розповів йому про свої грецькі студії.

Кілька років тому в Авіньйоні з'явився Варлаам, родом з Калабрії, грек і грецької віри, якої зрікся і став католиком. Петrarка завів з ним знайомство, яке перейшло в дружбу, вони зустрічалися щодня, і Варлаам навчав його грецької мови за рукописом Платона. Варлаам од тих уроків здобув більше користі, ніж його учень: набув вправності в латині, яку знов погано, і завдяки протекції Петrarки одержав єпископство у рідній Калабрії. Через кілька місяців він покинув Авіньйон, і так перервалася ця скуча наука. Інших учителів у Петrarки не було. Боккаччо мусив заприсягтись, що не заспокоїться, поки не знайде грека, здатного навчити його грецької мови. «Це обов'язок,— сказав Петrarка,— хай принаймні один з нас добре вивчить цю мову. Без неї ми кульгаємо на одну ногу».

Протягом кількох днів вони проводили разом кожну вільну годину. Боккаччо відкрив йому свої задуми. Хотів написати твір «De claris mulieribus» — про славних жінок, мовби доповнення до Петrarчиного «De viris illustribus», але над усе лежить йому серце до праці «De genealogiis deorum gentilium» — родоводу богів, де кожен може знайти відомості про стародавніх богів. Петrarка хвалив і палко заохочував — це були праці, гідні серйозного розуму.

Він переглядав книги, які були гордістю й найбільшим скарбом Боккаччо. Знайшов серед них копії власних творів, сонети, листи, різні дрібниці. Та він цікавився античними письменниками, нічого справді нового серед книг не знайшов, але деякі кодекси були старанніші, ніж ті, які мав сам. Боккаччо розповідав про свої відвідини монастирських бібліотек, Монте-Кассіно, Гrottі-Феррата. «Не повіриш, що це за руїна!»

Петрарка знову звідсіч з власних пригод. Але не можна ні розчаровуватись, ані сумніватись: ми не знаємо дня й години, коли до наших рук потрапить якийсь віками забутий твір античних письменників. У цю хвилину ввійшов Лапо ді Кастільонкі, який, хоч і був правником, чудово зновався на літературі. Палкий збирач античних творів, він знайшов кілька речей Ціцерона, які нещодавно переслав Петрарці. Вони листувалися, Лапо копіював також листи Петрарки до інших осіб. Цього разу на прощання він сунув йому в скриню якусь запліснявілу книгу.

— Що це?

— Побачиш.

На довшу розмову не було часу — під будинком чекали коні.

То була невдала подорож. Неподалік від Больсени кінь удалив Петрарку і поранив йому ногу. Поки доїхали до Рима, рана почала гноїтись, Петрарка побоюувався, що втратить ногу. Збіглися найкращі хірурги — з усіх лікарів він довіряв тільки їм. Завдяки їхній вправності через кілька тижнів зміг уже досить вільно пересуватись. Трохи накульгував, але це було в нього з дитинства. Перш ніж устав, описав цю свою пригоду в листі до Боккаччо. І закінчив його такими словами: «Пишу тобі, друже, ще лежачи в ліжку, — що видно з самої форми літер, — і пишу не для того, щоб ти мені поспівував, а щоб радів, що й це я зніс мужньо, що так само знесу й гірше, коли трапиться. Живи щасливо й будь здоров, а про мене не забувай».

Цей лист, писаний «серед нічноїтиші», був першим посланням багаторічної дружби. Відтепер вони не перестануть листуватись, думати один про одного, мріяти про нову зустріч, взаємно дарувати книги, все тісніше, все вірніше здружуватись. Лише через чотири століття Гете й Шіллер повторять цей зразок дружби двох великих письменників, які в одному й тому ж столітті ділять між собою славу й гордість свого народу. Сьогодні кажуть: Петрарка й Боккаччо, одному віддаючи першість у мистецтві поетичному, другому в італійській прозі. І справді, важко не подивувати, що в середині XIV віку, через сто років після перших незграбних спроб виразити факти і думки цією мовою, набула вона під пером Боккаччо такого багатства й досконалості.

Ніхто так, як він, не зумів сплавити в одне ціле вишукані звороти, почерпнуті з поезії *stil nuovo*¹, з тогочасною міською говіркою, в якій бринить гомін тісних вулиць, що озиваються криками перекупок і гуркотом ремісницьких верстатів; ніхто до нього не додумався садити квіти й сіяти траву на міському брукі, між будинки заганяти веселий вітер з полів, ніхто не вмів з кострубатих слів добути ніжну мелодію, як шум дерев у літню ніч, ані по щаблях коротких речень піднятись до великих, розлогих періодів. Були вони збудовані на античний кшталт, але так, як незабаром будуватимуть архітектори Ренесансу, майстри фасадів з широкими вікнами й могутніми карнизами, що кидають тінь на весь останній поверх.

Свідомий свого мистецтва, Боккаччо не усвідомлював його ваги. Він думав про нього, певно, сердечніше й ніжніше, ніж Петрарка, який зрештою цілком зневажував ним. Усі ті новели та оповідання були «розважальною літературою», вищою за ярмаркові витвори,

¹ Нового стилю (*ital.*).

народні приповідки та небилиці, але спорідненою з ними, мовою і стилем вищі, але так само принадлежні до вбогої «вульгарної» літератури, що могла вдовольняти потреби скроминуцього сьогодення, а не майбутні віки. Незрівнянно дорожчою за всі «Декамерони», які б ще заманулося написати його другові, була для Петрарки ота запліснявіла книга, яку сунув йому в скриню Лапо ді Кастільйонкі. Лише клопоти з ногою, стан здоров'я і гамір у Римі під кінець ювілейного року могли пояснити той неймовірний факт, що він не взявся раніше за цю дорогоцінну річ, а тільки на зворотному шляху, в Ареццо.

Місто зустріло його з величими почестями. Йому показали збережений з небаченим пієтизмом будинок, де він народився. Жоден поет до нього не ступав за поріг власного дитинства з відчуттям, що входить до музею. Після всіх овацій і прийомів він знайшов нарешті вільну хвилину й зазирнув у рукопис, який дав йому Лапо. Відтоді більш ніщо вже для нього не існувало. Марно стукали в його двері — Петрарка нікого не дозволяв впускати, виправдуючись тим, що в нього 'вельми високий гість.

Це й справді був гість незвичайний. Жаданий, завжди марно очікуваний, він раптом з'явився, як Одіссея на Ітаці — цар у дранті. Квінтіліан!

Мало є нині людей на світі, яких зігриває це ім'я, і, мабуть, ні в кого не збуджує воно такого невимовного захоплення, яке збудило того грудневого дня в Петрарці. Це ім'я користується незмінною й великою повагою філологів та істориків літератури, що йдуть слідом його мандрівки *im Wandel der Jahrhunderte*¹. Носив це ім'я зі слушною гордістю ритор I століття, іспанець за походженням, який мав школу ораторського мистецтва в Римі за Флавіїв, сам виступав адвокатом у славнозвісних процесах, перебував у дружніх стосунках з родиною імператора, залишив багато творів, і серед них найславетніший «*De institutione oratoris*», або про виховання оратора. Чудовий теоретик ораторського мистецтва, тонкий дослідник стилю, він був пильно читаний протягом останніх віків античності, добре знаний на початку середніх віків і загубився, як багато інших, десь між XII та XIII століттями.

Петrarка читав лише «декламації», що ходили під його іменем, і розпізнав підробку. Тепер він мав у руках «Виховання оратора», котре так довго розшукував. Твір був пошарпаний. Бракувало кількох книжок, а в тих, що вціліли, було багато прогалин, зрештою, рукопис був недбалий і ряснів помилками. Між радістю від того, що мав, і сумом за тим, що, може, десь іще лежить заховане, Петрарка за звичаєм написав листа до духа Квінтіліана, ділячись із ним своїми почуттями. Датував його з Ареццо: «В гірському світі, між правим схилом Апеннін і правим берегом Арно, в моєму рідному місті, де ти вперше дав мені пізнати себе, 7 грудня року від різдва Христа, якого твій пан² волів переслідувати, аніж визнавати, 1350». У збірці листів Petrарки, що зберігається в Флоренції, поштивий Лапо ді Кастільйонкі дописав поруч цих слів: «Правду кажеш, бо я дав тобі його під час твоєї римської поїздки, а до цього ти ніколи його не бачив».

¹ Тут — «у глибину століть» (нім.).
² Доміціан, римський імператор.

Ніби сам Квінтіліан міг тут щось порадити, Петrarка писав: «Я прагну ще тільки одного: побачити твій твір повністю, і, де бти не був, благаю тебе — не ховайся більше». Справді, повний текст Квінтіліана існував, але був належно схованний у монастирі в Сан-Галлен, де його лише через шістдесят п'ять літ узимку з 1415 на 1416 рік знайшов Поджо Браччоліні.

Рукопис, який був власністю Петrarки, тепер зберігається у Парижі, і кожна сторінка свідчить про його хвилювання, радощі, захоплення. Він щоміті брався за перо, аби те чи інше речення підкреслити й виріzniti вигуком: «Слухайте, надто поблажливі батьки!» — «Слухай, легковажний наслідувачу!» — «Затям це собі, проповідника!» — «Увага, жадібні й зажерливі адвокати!» — «Пам'ятайте про це, осли, кого я не відзначу ніяким іменем!» — «Слухайте, нікчемні схоласти!» Петrarка виводив усіх на береги цієї книжки, мов на трибунал, усіх, чиє неуцтво, дурість, зарозумілість не раз йому допекли, всіх ставив перед цим голосом розуму й науки, голосом таким близьким, наче його власним. І щоміті дивувався, радів, і знову перо його кричало: «Прекрасно!» — «Чудово!» — «Цира правда!» — «Стань і дивись!»

Але найбільше зворушують нас ті місця, де він сам із собою розмовляє: «Сільване, слухай, мова про тебе!» — «Читай уважно, Сільване!» — «А це знову проти тебе, Сільване. Відповіси в трактаті про самотнє життя!» І через кілька років дописав: «Відпові у міру своїх можливостей». Сільванус — Лісовий — це він сам, Петrarка, як герой однієї зі своїх еклог. Це ім'я до нього прилипло, і навіть друзі часто його так називали. А тут, на берегах Квінтіліана, воно бринить, як ласка.

З хвилюванням і ніжністю читав Петrarка ці сторінки, наче надісланий із того світу щоденник його власних розмірковувань, думок. Зачарований цією близькістю поглядів, він ілюстрував її на берегах книги фактами зі свого життя, спогадами. То була похвала його літературній доктрині, яку він здобув власною працею, в цілковитій самотності, всупереч майже всьому, чим жив його вік, і голос славетного вчителя стількох поколінь, співгромадянина достойної античності, утверджував його й ніби освячував у власній праці. Тепер він більш не сумнівався, що обрав правильний шлях, тож вирушив у життя, щоб продовжити, оживити новими силами традицію латинської літератури й ось тепер здобував новий доказ, що був до цього справді покликаний. Упродовж двох наступних століть найясніші уми Європи думали й відчували так, як відчував і думав Петrarка в грудні 1350 року, схилившись над пошарпаним кодексом Квінтіліана — батька гуманізму.

По дорозі до Ареццо він не обминув Флоренції, мусив ще раз, і то палкіше, ніж перше, подякувати синьйору ді Кастильонкі, а водночас і освіжити дружбу з Боккаччо, що, як і кожне нове почуття, вимагала нових зустрічей. Вони знову були взаємно зачаровані. В Боккаччо блищали на очах слози, коли обидва прощались. «Ми не можемо бути так далеко один від одного», — повторював він.

Після від'їзду Петrarки він почав діяти. З допомогою всіх друзів і шанувальників, яких Петrarка мав у Флоренції, без особливих труднощів переконав міські власті, що треба зробити щось для великого поета. Рим увінчав його вінком, Париж зробив те ж саме, Авіньйон обсипає його бенефіціями, — Флоренція ж може повернути йо-

му батьківщину. Це якраз було висловлено в листі, одному з найбільш зворушливих, які Петрарка будь-коли отримував з рідного міста.

Вельмишановному Франческо Петрарці,
падуанському канонікові,
увінчаному поетові,
найдорожчому нашему співвітчизникові
Пріор мистецтв і Гонфалоньєр Справедливості
народу і міста Флоренції.

«Давно вже до слуху нашого й сердець дійшла слава твого імені, найулюблениший наш співгромадянине, щасливий пагоне вітчизни нашої...»

Що ж йому дарують? «Прабатьківські ниви», відібрани колись у його батька, а нині викуплені в приватних осіб. «Малий це дар, але ти зумієш його оцінити, знаючи закони нашого міста, бо ні для кого ще не зроблено чогось подібного. Отже, ти можеш вільно оселитися в місті, де народився. Невже ти й далі маєш поневірятись по світу в пошуках чужої допомоги й спокійності дому в чужих краях? Невже тебе не вабить повернення до рідного міста, над яке, з певністю можна сказати, немає гарнішого у всій Італії?»

Лист цей довгий, пересипаний цитатами з Вергілія, Саллюстія, Еннія, Лукана, і з хвалебних висловів не обійдено жодного, яким удовольнилося б найвимогливіше марнолюбство: «Ти вкриваєш славою наш вік», «Ми вітаємо себе й нашу вітчизну, що дала такого великого сина», «Ти — єдиний і незрівнянний, такого не бачили минулі віки і не побачать прийдешні», «Ти світло і ясний блиск нашої вітчизни...» В останньому реченні сказано, що листа відвезе Джованні Боккаччо, надзвичайний посол.

Боккаччо знайшов Петрарку в Падуї й одержав таку ж красномовну відповідь. Петрарка розплি�вається у словах подяки, запевняв про свою радість і гордість, якими його сповнює така надзвичайно висока честь. «Що ж стосується моого повернення, бог свідок, як я прагну підкоритися вашим наказам, але не все можна висловити листом, тож я доручаю це живому слову вашого посла. Славетний муж Джованні Боккаччо, з рук якого я одержав вашого листа, повторить вам мої почуття так, ніби я сам перед вами висловився».

Невідомо, що то були за доручення, можна лише здогадуватись, що це були або дипломатичні викрутаси, або торги про належне майно. Флоренція була скупа. Боккаччо, якого посилали з різними місіями, так само бідно платили, як і через сто років Макіавеллі, що не раз соромився своєї вбогості при пишних дворах, де був послом. Петрарка, приймаючи запрошення Флоренції, мусив би зректись не одного сану, що забезпечував йому пристойне утримання, тому або треба було потурбуватись про такі бенефіції в межах Флоренції, або в інший спосіб відшкодувати збитки. Але все свідчить якраз про те, що Петрарка не квапився скористатися з почесного запрошення і що воно швидше завдало йому клопоту.

Він не довіряв своєму місту. Неспокій, що завжди його навідував серед тісних вулиць і мурів, замкнених брамами й бастіонами, той неспокій, що гнав його на відкриті дороги й поля, вдерся і тепер у його думки про Флоренцію. Ця «п'ята стихія», як назвав колись Боніファцій VIII бурхливе місто, не узгоджувалася з його характером, що був схильний до постійної самотності й спокою, а з літами

все більше прагнув безпеки й тиші. Петrarка не сподіався знайти це у Флоренції.

Флоренція образилася. Чого ж хотіла ця людина, примхлива, як осіння погода? Тож не хто інший, як він сам у поетичному листі, адресованому Дзенобіо да Страда, допоминався, щоб його запросили до міста, яке вигнало його батька. Це ж він перелічував у гекзаметрах усі міста, які кликали його до себе й обдаровували почестями, всіх князів, які йому пропонували свою дружбу, й робив це для того, щоб у кінці словом гіркоти й роздратування дорікати Флоренції за її мовчанку. Тепер, коли нарешті вона заговорила і, прогнавши пиху, провівляла майже з покорою, він відповів зарозуміло й поводився так, ніби мав намір замкнути її листа в шухляді разом з пам'ятними старими паперами. Боккаччо наслухався від земляків гірких дорікань, Флоренція зрештою забрала назад свій подарунок, і про повернення Петrarки більше вже не згадувано.

Він думав про інше повернення. Його раптом з непереборною силою охопила туга за самотнім скитом у Воклюзі, якого не бачив чотири роки, за розкішшю тих полів, виноградників, оливкових гаїв, за книжками, які там залишив, за домом, повним спогадів і снів, за недокінченими працями. Пересичений людським товариством і власною славою, поет хотів сховатися в самотині, яка пам'ятала його безіменні дні. Він повернувся в розпалі літа, коли виноградні грона золотилися на вітті, сплетеному італійським способом у гірлянди від дерева до дерева, коли сад був рум'яний від яблук, а Сорг скандувала по каменях свою безсмертну еклогу.

S. P. Q. R.

Звичайно, Петrarка не міг залишатись у схованці. Давно вже шляхи з Авіньйона до Воклюза не бачили стільки екіпажів, стільки кінних і піших мандрівців. Гарна пора року сприяла цим екскурсіям і дещо виправдувала їх перед спохмурнілим поетом, який мусив стрічати все нових і нових гостей. Навколишні селяни, здивовані великою кількістю кардиналів, епіскопів, абатів, які з'їжджалися до джерел Сорг, гадали собі, що, мабуть, сам папа літує в їхніх краях. Більше обізнані з усім сусіди Петrarки не виводили їх з омані, побоюючись, що їх піднімуть на глупи, коли вони скажуть, що мета цих натовпів прочан — скромний будиночок поета у Воклюзі.

Авіньйон не хотів із тим погодитися, що Петrarка знову загрузне в селі серед книжок і паперів. У курії, де він був з коротким візитом одразу ж після приїзду, його прийняли з великою пошаною й відтоді не давали йому спокою, пропонуючи посаду апостольського секретаря. Але Петrarка рішуче відмовився. Він навіть у молодості вмів уникати офіційних посад, то ж з його боку було б великою дурницею, якби тепер набути увагу й славу замкнути у якійсь клопітній установі. Натомість він прийняв запрошення комісії кардиналів, вибраної для вироблення нової конституції Рима, і переслав їм свою думку в двох записках.

Не входячи в подробиці, що стосувалися устрою держави та установ, міської поліції чи податків, Петrarка писав про велич

Рима і гідність вічного міста, щоміті на гадку йому приходили вирази *Respublica Romana*, приклади він черпав з періоду республіки, неначе перестрибував через римську імперію спеціально для того, щоб обміннути також мовчанкою її середньовічну імітацію — римську імперію німецького народу.

Тільки в цьому він був зрозумілий і сучасний, бо домагався для Рима уряду, що спирається б на самих римлян, на римський люд, який здобув це право ще в прадавній боротьбі з патриціями. Усугубуючи від правління чужих прибульців, Петrarка вживав ті самі пристрасні слова, якими розпалював колись гнів римського трибуна проти баронів. Він уважав їх чужими людьми, родами германського походження, завойовниками і, по суті, бив по самій феодальній системі, чужій латинському духові, який створив власну демократію ще в ті часи, коли германці, як дики звірі, жили в лісах. Що ж тут сушити голову над ладом Рима, коли він на вічні часи був утверджений у цих священних літерах *S. P. Q. R. — Senatus Populusque Romanus!* Досить вдихнути в них нове життя, досить повернути їм колишню силу і славу.

З аркуша, на якому Петrarка писав, проступало, ніби водяний знак, обличчя трибуна. Він клав перо і вдивлявся в голу стіну, на якій бачив тінь своєї голови, прикритої каптуром, і третів, коли починав ворушитися пломінець ліхтаря. Де ти, Нікколо?

Нікколо був у Празі, у в'язниці. Імператор Карл IV, під захист якого втік Кола ді Рієнцо, довго не здавав, що робити з вигнанцем. Кола здивував його і приголомшив: він засипав імператора листами, в яких то виправдував свої дії, то знову снував незвичні плани. Говорив про тіару папи, золоту корону імператора і срібну — трибуна, який буде князем Рима. Церкву треба реформувати, повернути їй колишню гідність в євангелічному убоцтві. Імператор гамував його, як міг: *hortamus ut dimittas fantastica* — ми нагадуємо тобі, щоб ти облишив ці свої фантазії. Зрештою, почав його остерігатися, довідавшись, що в Авіньйоні йому закидають єресь, і віддав його празькому архієпископові. Архієпископ тримав Нікколо якийсь час під арештом, чекаючи чітких вказівок з Авіньйона. Нарешті папа зажадав повернути в'язня.

«Недавно до курії прийшов,— сповіщав Петrarка свого флорентійського друга Неллі,— вірніше не прийшов, а його привели, як пораненого, Нікколо, син Лауренсіо, колись грізний трибун Рима, а нині найбідніший з людей, і я справді не знаю, чи в своїй убогості гідний жалю той, хто, мігши з такою славою загинути на Капітолії, волів терпіти ув'язнення спочатку в Чехії, пізніше в Ліможі, і виставити на посміховсько ім'я Рима та Республіки. Більше, ніж би я того хотів, відомо, скільки моє перо займалося його іменням і славою. Я любив у ньому цноту, славив наміри, захоплювався духом; я поздоровляв Італію, достойне місто, що вони здобули нову владу, всьому світові провіщав мир; я не міг приховати радості, що била зі стількох джерел, мені здавалося, що я сам учасник цієї хвали; я був для нього стимулом, про що свідчать його власні послання і листи. Я зігрівав його розум усім, що міг придумати, аби розпалити цю палку душу. Я добре здавав, що ніщо так не зогріває шляхетних людей, як слава і похвала, тому не скупився на них, багато кому це здавалося перебільшенням, але мені — щирою правою; я згадував давні діяння, заохочував до нових. Збереглись деякі мої листи, писані до нього, я нітрохи їх не соромлюся, бо ж я не пророк, та й він сам нічого не передбачав. Тоді, коли я писав їх, він був гід-

Перша сторінка рукопису XIV ст. з «Res memo-
randae». В заставці портрет Петрарки.

ний не тільки моєї похвали, але й захоплення всього людства — у всюому, що робив і мав намір зробити. Може, тільки з однієї причини ці листи заслуговували б на знищення, а саме: він волів жити зганьбленим, ніж померти у славі. Та нічого не вдієш: коли б я навіть хотів їх знищити, то не зумію — вони стали публічним фактом, і я не маю над ними влади. Тож повернімося до справи.

Отже, він увійшов до курії покірний і зневажений; він, хто наганяв жах на всіх злих людей у світі, а добрих сповнював радісною надією й бадьорістю, він, кого колись супроводив увесь римський люд разом із старішинами італійських міст, ішов тепер між двох стражників, нещасний, а чернь міська юрмилася, щоб побачити людину, чиє ім'я було колись таким славним. Римський король відсилав його до римського єпіскопа...»

Кола ді Ріенцо посадили в найвищу і найбільш укріплена вежу під назвою Тур де Труйя. Збудував її Бенедикт XII руками сарацинів. Вона височіла поруч із кухнями, тому внизу зробили склад дров і вугілля, яке саме входило у вжиток. Горішні поверхи стояли звичайно порожні, на останньому розміщено сторожу й арсенал, названий «артилерією», оскільки там були арбалети, балісти, стріли, не рахуючи іншого спорядження.

Кола ді Ріенцо дісталася величезна кімната з трьома вікнами на три сторони світу, з великим каміном, для якого не шкодували дров. Зі стелі звисав довгий ланцюг, який обвивав в'язневі праве коліно, дозволяючи йому певну свободу рухів, але й нагадуючи побрязкуванням про ганьбу. Йому купили ліжко, постіль, убрання, годували рештками з папського столу. З папської бібліотеки прислали кілька книг — Біблію, Лівія. Він мав письмове приладдя й користувався ним, складаючи якусь релігійну поему, про яку одразу ж заговорило все місто. Отже, це була, як читаємо в одному з офіційних документів, «в'язниця благородна і вишукана» — *sacer honestus et curialis*.

Кола ді Ріенцо, тільки-но прибув до Авіньйона, почав розпитувати про Петrarку: чи він у місті, чи пам'ятає про нього, чи прийде йому на поміч. Петrarка мовчав. Кола ді Ріенцо був причиною стількох його лих і клопотів, що йому не хотілося знову втрутатися в цю справу, котра, здавалось, була остаточно програна. Про клопотання перед папою не варто було й думати: Климентій VI був настроєний проти трибуна. Папа був, зрештою, хворий, і це спричинилося до того, що Петrarка відштовхнув од себе багатьох впливових людей.

Він написав папі листа, в якому закликавстерегтись лікарів, котрі не можуть нічого іншого зробити, хіба спровадити його на той світ. Уся його давня неприязнь, погорда, ненависть до бундючних лікарів, які вважали себе і яких вважали наївні люди безцінним знаряддям науки, а насправді вони заслуговували тільки на те, щоб називатись дутими пухирями, продиктувало йому різкі слова і майже жорстокі кпини, що ними він шмагав людську глупоту й обман. Це викликало бурю в колах лікарів, а вони були досить сильні, щоб похитнути навіть такий авторитет, як Петrarка. Він мав з ними клопіт ще багато літ, присвятив їм не один нищівний твір, такий же разючий і такий же обґрунтований, як нападки Мольєра, котрий також поціляв у таких же пихатих лікарів з їхньою відсталою середньовічною медичною.

Але Кола ді Ріенцо надто багато важив у його житті, щоб Петrarка міг покинути його в біді. Петrarка зробив те, що вважав за

найкраще: написав листа до римського люду, щоб той згадав про свого трибуна. Лист цей, по суті, був брошурою чи безіменною листівкою і мав на меті те, що нині ми б назвали «збудити громадську думку». Бо найгіршим для в'язня було мовчання. «Ніхто не насмілюється,— писав Петrarка,— й словом озватися, хіба що по кутках, у темряві, лякливо. Я сам, що до вас пишу, хоч і не вагався б померти, якби моя смерть принесла Республіці якусь користь, тепер мовчу і навіть у цьому листі до вас не називаю свого імені; вважаю, що сам стиль правитиме за підпис, а до того ж додам, що промовляю до вас, як римський громадянин».

Петrarка став ним з часу увінчання на Капітолії, і в уяві поета це був найшляхетніший з усіх його титулів. Якби йому хтось відмовив у цьому праві, Петrarка тоді боровся б за нього з запалом і хвилюванням, навіть словами Ціцерона, мовленими на захист поета Архія! Але ніхто йому в цьому не перечив: *civis Romanus* так знецінився, що вперше Петrarка робив йому честь, пишаючись тим громадянством. Як важко порозумітися з поетами! У першому реченні свого листа Петrarка звертався до римського люду зі словами: «Непереможний народе мій, покорителю світу», а поштові міщани над Тібром не знали сміяться із цього чи плакати. Один тільки Кола ді Ріенцо сприймав такі слова серйозно і за це побрязкував тепер ланцюгом у Тур де Труйя.

Ми не знаємо, який наслідок мало це послання. Чи збудило воно сумління римського люду? Чи згадав він про свого трибуна? Чи не шукав Петrarка інших засобів, щоб прийти на поміч людині, якою колись так захоплювався? Це, мабуть, не підлягає ніякому сумніву. Але остаточно змінила долю трибуна смерть Климентія VI. На його місце прийшов Іннокентій VI, що на багатьох справило таке враження, наче після погідного дня настала темна ніч. Климентій VI кочався в розкоші, в пишних учтах, у ловах і турнірах, був щедрий, навіть марнотратний. Для Авіньйона це були золоті часи.

Іннокентій VI, людина суворих звичаїв, аскет, уважався скупим. Так дивилися в цьому свавільному місті на кожного, хто не любив ходити з відкритим гаманцем. Енергійний і владний, він почав з ґрунтовної реформи курії, розігнав зграю паразитів, яка її оточувала, урізав непотрібні видатки, вкинув у грубку проекти нових палаців, веж, садів, художникам звелів сказати, що фресок з нього вже досить. Натомість подумав про свого в'язня. Припинив розпочатий процес, зняв з нього обвинувачення, звільнив, від кари й віддав під опіку кардинала Альборносу, який вирушив до Італії, щоб упорядкувати стосунки в церковній державі.

Кола ді Ріенцо довго плівся у почті кардинала, поки йому не дали тільки свободи, що він зміг пристаратися грошей і зібрати трохи війська для походу на Рим. Здобувати його не було потреби. На зустріч із ним римські рицарі з оливковим галуззям вийшли аж до Монте-Маріо. Він в'їздив до міста через міст св. Ангела, вулиці були оздоблені тріумфальними арками, з вікон та балконів звисали килими. Духовенство, що йшло попереду, співало *Benedictus, qui venit!*¹. Вигукам юрби не було кінця. Його вітали так, наче сам Сциліон Африканський повертається до Рима. На другий день з'явилися делегації з навколоїшніх громад, щоб віддати йому шану. «Цього разу ти вже нас не покинеш»,— казали йому. Цього разу період його правління тривав дев'ять тижнів.

¹ Благословен той, хто приходить (лат.).

Кола ді Рієнцо почав із того, на чому зупинився 1347 року — рушив під Палестріну, гніздо Колонна. Облога була затяжною, наймані солдати вимагали заборгованої платні. Кола позичив грошей у братів славнозвісного кондотьєра Фра Монреале, і невдовзі він сам, пострах усієї Італії, з'явився в Римі. Кола миттю скористався нагодою, щоб позбутися цієї грізної особи і поживитися її маєтком. Фра Монреале було ув'язнено і страчено на Капітолії, біля підніжжя східців Санта-Марія ін' Аракелі. Кола захопив усі його скарби і сплатив ними найнагальніші борги. Монреале був розбійником без честі й віри, однак трибунові закинули, що він стратив його не в ім'я справедливості, а задля зиску.

Кола ді Рієнцо постійно не мав грошей і шукав їх у щораз нових податках. Обложив ними вино, підняв ціну на сіль і викликав цим обурення. Почалися інтриги, змови, трибун став підозріливим, недовірливим, разом з винними заарештовував безневинних, кілька смертних вироків переповнили чашу терпіння: місто вголос заговорило, що він убиває людей, аби загарбати їхнє майно.

Так склалося, що Кола одержав від папи призначення на сенатора пізно ввечері і з огляду на це відклав публічне читання булли на наступний день. Ті так уже ніколи й не було прочитано, бо другого дня рано-вранці вийшли дві шеренги озброєних — одна з кварталу Сан-Анджело-і-Ріпа, друга з кварталу Колонна-і-Треві. З вигуками: «Хай живе народ!» вони рушили на Капітолій. Тут, перед сенаторським палацом, ці вигуки змінилися криком: «Смерть зрадникові! Геть податки!» У вікна палацу посыпалось каміння, почали підкладати вогонь.

Всі відразу покинули трибuna. Біжучи через порожні зали, він не зустрів жодної душі. Нарешті вхопив корогву Рима і вишов на балкон. Його закидали камінням. Кола програв останню ставку. Якби йому дали змогу промовити, він знайшов би слова, що ніколи його не підводили, і пригасив би цю пожежу. Кола зробив тільки одне: розгорнув корогву й показав на вигаптувані золотом літери S. P. Q. R. Це був останній жест, гідний легенди.

Утікши від пострілів, Кола ді Рієнцо переодягся, лице вимазав чорною фарбою, загорнувся в плащ пастуха, голову прикрив подушкою, щоб уберегтися від падаючих балок: палац уже охопило полум'я. Спустившись з вікна, він кричав так, ніби теж був нападником. Та раптом плащ зсунувся в нього з плечей і відкрив золоті нараменники, які він забув зірвати. З нього здерли плаща, і так, як він був, у вбранні з зеленого оксамиту і в червоних панчоах, виставлений на посміховисько, потрапив у руки натовпу. Спочатку не знали, що з ним робити, його вели під церкву Аракелі, але коли хтось іззаду вдарив його по голові, одразу блиснули ножі, і його подірявили, як решето. Тягли за ноги аж на площе святого Марцелла — юрба ахейців тягла по Риму труп Гектора. Безформну масу повісили посеред площі. Притягнутий чиєюсь ногою, клапоть корогви ліг під ганебний стовп, у грязюці можна було прочитати золотом гаптовані літери S. P. Q. R. На третій день євреям звеліли скласти стос сухих дров і на ньому спалили те, що було колись тілом трибuna. Діялось це біля підніжжя мавзолею Августа. Попіл розвіяли на всі чотири вітри.

Могутніший від них вітер історії поніс у далекі віки славу цього імені й луну фанфар, якими Кола ді Рієнцо в день 1 серпня 1347 року проголосив незалежність Італії. Озываються вони впро-

довж XIV і XV століть у Петrarки, Боккаччо, у Леонардо Бруні, у Фаціо делль Уберті, у Маттео Віллані, у Поджо Браччоліні, у всіх письменників, які думкою, мрією, словом прискорювали возз'єднання італійської вітчизни. Ренесанс прийняв трибуна в свою славу, оскільки він, як і Петrarка, брав з античності натхнення вищої культури, вищого стилю життя, свободи й погорди до віджилих форм.

УПРАВИТЕЛЬ ПАЛАЦУ

Петrarка гадав, що наражає себе на небезпеку, так відкрито стаючи на бік римського трибуна, однак виявилось, що небезпечнішою є приязнь з Верглієм. Він не рахувався з епохою, яку так далеко випередив, не припускати, що існують ще люди, які Верглія знають лише з роману під назвою «Незвичайні справи Верглія, сина лицаря з Арденів», або з ярмаркових побрехеньок про його магічні штуки. Щоправда, до його слуху дійшло, що його називають другим Вільгардо. Це був один граматик з Равенни, який тисячного року побачив уві сні демонів; один сказав, що він — Верглій, другий — Гораций, третій — Ювенал, і всі дякували йому за почесті й побожність, якими їх оточував, і після того сну Вільгардо почав проголошувати речі, супротивні вірі, твердячи: єдиною правдою є те, що кажуть поети. Схоже було, що і в кардинальській колегії є такі, хто готовий бачити у ньому учня чорнокнижника, але він бавився цим у розмовах з кардиналами, котрі, як Талейран, висміювали простацтво своїх відсталих колег.

Справа раптом повернула на серйозне, коли новий папа, Іннокентій VI, прислухався до тих дивацьких нашіптувань. Певна річ, що й лікарі, яким Петrarка залив сала за шкуру, теж не мовчали. Почали казати: «Чого це він усамітнюється у Воклюзі і що робить там цілими ночами? Крізь шпари у віконницях видно світло в його кімнаті, яке гасне лише на світанку. Не розлучається з Верглієм. Все зрозуміло: він займається магією та чорнокнижництвом».

Петrarка спершу сміявся з цього, а потім здивувався, і врешті його почав ятрити неспокій, бо нема нічого страшнішого від цілковитої дурості. І відразу ж упав у розпач. Він бачив себе всіма покинутим, нікому не довіряв. Писав листи до впливових друзів, запевняючи їх у своїй вірності, в якій ніхто з них не сумнівався. Такий уже був у нього характер: навіть найменша хмарка оповивала все життя мороком. Його позбавили заслуг, слави, визнання. «Я приблуда, — кричав він, — і волсцюга на землі, як усі мої батьки. Я вигнанець і заляканий безпритульник». І бачив себе в придорожній канаві, без даху над головою, без співчутливої душі.

Кинувся навтьоки. Зібрав, що було в домі найціннішого, і крадькома вислизнув зі своєї Замкнутої Долини. Буря і злива завернули його назад. Але рішення свого він не змінив і в травні 1353 року назавжди покинув Авіньйон та Воклюз. По дорозі відвідав монастир брата Джерардо — то була їхня остання зустріч. Через кілька місяців після його від'єзду невідомі злодії вдерлися до його пустель-

ні, пограбували, що можна було, і навіть підклали вогонь. Вірний економ Раймон Моне вже тоді не жив, а без нього дім у Воклюзі не міг вистояти. На щастя, вцілів найбільший скарб — книжки, сховані у гроті, де ніхто не здогадався їх шукати. Так було спалено всі мости, якими Петrarка міг повернутись до Авіньйона.

Дорогою через Альпи, побачивши Італію, він створив одну з найкращих своїх латинських пісень:

«Здрастуй, богові мила земле найсвятіша, ти для добрих безпечна і страшна для пихатих, шляхетніша від усіх славних країн, з усіх родючіша і найкраща з усіх, оточена морем подвійним, славними горами чудова, зброєю гідна шані і святыми законами, храме муз, багатий золотом і лицарями, здрастуй, земле, яку мистецтво й природа обсипали ласками і зробили владаркою світу! До тебе, спраглий, після довгого часу вертаю, тепер уже постійний мешканець: ти стомленому життям даси любий спочинок, ти накриєш холодне тіло. З радістю бачу Італію з зелених вершин Мон-Женевра. Позаду зосталися хмари, чоло пестить ніжний вітрець і повітря вітає мене гарним поклоном. Я впізнаю вітчизну і з радістю вітаю: Здрастуй, прекрасна мати, хвало земель усіх, здрастуй!»

Тільки-но Петrarка вирушив у дорогу, тільки-но стало відомо, що він покинув Воклюз, зусібіч залунали голоси: «Куди? Чому не до нас?» Авіньйон не хотів змиритися з тим, що Петrarка назавжди його покинув, насутились флорентійські друзі, Падуя домагалася свого права, оскільки він був її каноніком і його єднала дружба з правлячим двором, Парма посилалася на давню близькість з синьорами да Корреджо: адже тут стоїть дім, у якому він почував себе так добре! Його запрошуval король французький, король Неаполя, князь Гонзага з Мантуй; венеціанський дож Дандоло, з яким Петrarка листувався, був певен, що він обере Венецію. Переміг той, кому в усьому щастило — Джованні Вісконті, архієпископ Мілана.

Боккаччо не знав, гніватись йому чи плакати. Петrarка у Вісконті! Всі були вражені, багато хто не міг стримати обурення. Двір Вісконті вважався найганебнішим серед усіх італійських дворів, з яких жоден не славився добropорядністю. Прізвище Вісконті стало майже синонімом немилосердя, жорстокості й злочину. Щоправда, архієпископ Джованні не заслуговував на таку сувору оцінку, але на нього падала тінь лиховісного роду. Та й сам він не був ягням. Це був синьор гордий і рішучий, не владика церкви, з якою перебував у безперервних суперечках, а владика Мілана, справжній династ, який дбав про уславлення двору Вісконті й про розширення цієї нової сили в Італії.

Архієпископ прибрав до рук Петrarку так, немов якесь чуже місто, розташоване біля кордонів його володінь. Переміг його лестощами. Поет піддався не без опору й на почесних умовах. Виговорив собі незалежність, відмовився від усіляких обов'язків. Архієпископ відразу сказав, що не хоче від нього нічого, крім формальної присутності: досить того, аби всі знали, що Петrarка прийняв його запрошення й оселився в Мілані. Це для Вісконті буде достатньою почестю. Чи ж можна було встояти проти цих слів, сказаних таким великим синьором? «Зваживши все, — писав Петrarка до друзів, — я вибрav те, що краще, або принаймні те, що не дуже погане, зрештою, добре воно чи погане, а я зробив без сумніву те, що було необхідним».

Петрарка обрав собі будинок на околиці міста, коло собору св. Амвросія. Зі свого вікна бачив його свинцевий дах і дві вежі біля головного входу. Сюди входив св. Августін, якого тут хрестили, сюди входили ломбардські королі й німецькі імператори по залізну корону. Але найбільше приваблювало погляд скульптура, що зображувала св. Амвросія. «Що за серйозність на цім чолі, що за велич у цих густих бровах, який спокій в очах! Як живий, тільки вуста німують». Зі старого храму долинали мелодії гімнів, які там уперше проспівали св. Амвросій тисячу років тому. Задня частина будинку прилягала до міських мурів; за ними зеленіли широкі поля, а на обрії бовваніли снігові вершини Альп. Петрарка вихваляв «надзвичайно здорове повітря», проте підхопив тут сверблячку, якої потім довго не міг спекатись.

Незабаром помер архієпископ Джованні, після нього взяли владу його троє небожів: Маттео, Барнаба та Галеаццо. Лише тепер Петрарка помітив, який невдалий зробив вибір. Але відступати було важко. Невдача йшла за невдачею. Помер дож Дандоло, невдовзі його наступника Маріно Фальєрі, що здавна був другом Петrarci, скарано на горло, ганебно загинув Кола ді Рієнцо, Аццо да Корреджо, звинувачений у зраді, пішов у вигнання, позбавлений усієї маєтності. Його чвари зі Скалігерами обернулися й проти Petrarki: поетового сина Джованні вигнали з Верони. Не було до кого звернутись по захист, а Барнаба Вісконті не належав до тих людей, які випускають птахів з кліток.

То була особа, гідна самого Светонія. Для Барнаби найважливішою справою було полювання на диких кабанів. Вони мали право гинути лише від його списа, і той, хто насмілювався підняти руку на герцогського кабана, втрачав її під мечем ката або й накладав головою. Піддані мусили утримувати герцогову пасарню, де налічувалось понад п'ять тисяч гончаків. Нечувані податки лягали на племіні міланців — турніри, розваги, бенкети вимагали безліч грошей. Діти герцога повинні були мати срібні колиски.

Одному з них Petrarka був за хрещеного батька, подарував золотий кубок і дав ім'я Марк, яке обґрутував у довгому латинському вірші, перерахувавши всіх славетних Марків, яких зафіксувала історія, особливо римська, і лише наприкінці згадавши про євангеліста. Дивне ж те, що він згадав у цьому реестрі й Марка Вісконті, двоюрідного діда свого хрещеника, хоча й було відомо, що той загинув від руки одного з небожів. Боккаччо слушно передбачав: при дворі Вісконті легко було втратити або свободу, або чистоту сумління.

Petrarka став політичною особою. Ще архієпископ Джованні схилив його бути послом в інтересах миру між Венецією та Генуєю; спадкоємці архієпископа, обсилаючи поета почестями, використовували його славу у важких дипломатичних справах. Він був свідком при підписанні мирного договору між Вісконті й Карлом IV. Зустрівся з імператором у Мантуйї, провів з ним тиждень і супроводив його на зворотному шляху до П'яченци. Ще й пізніше приїздив послом до нього, був у Празі, де, оточений почестями, налагодив дружні стосунки з багатьма чеськими єпископами й просидів там три місяці. Після повернення до Мілана Petrarku чекав імператорський лист, — пергамент, обвішаний золотими печатями, — про призначення управителем палацу.

Ще ніколи й нікого перо не підносило так високо. За герцогським столом Петrarка займав чільне місце, у Венеції його садовили праворуч од дожа, королі Англії й Франції замислювались над тим, чим би йому додогдити, і замість книжок присилали золоті кубки. Не було такої високої особи, яка, прибувши до Мілана, не шукала б стежки до скромного будинку поета чи то біля храму св. Амвросія, чи пізніше в Джеріньяно, неподалік від монастиря картезіанців, де він мав сільську садибу, на честь Сціпіона Африканського названу «Лінтерnumом»¹. Багато хто приїздив до Мілана лише з однією метою — добути, як, наприклад, Пандольфо Малатеста, портрет Петrarки, або Нікколо Аччайолі, великий сенешаль королівства Сіцілії, і великою честю вважалося, якщо Петrarка дозволив їм переступити поріг свого кабінету.

В невеличкому місті Bergamo жив собі якийсь Енріко Капра, злотник. Зачарований іменем Петrarки, він почав збирати його твори, які сам найчастіше переписував, випрошуваючи у поета нові, і Петrarка неодноразово надсилає йому кілька аркушів. Усіх дивувала ця щедрість, бо ж не перед одним достойником поет виявив свою скупість. Енріко Капра так запалився наукою, що хоч був уже й немолодий, записався до університету. Петrarка гамував той запал, побоюючись, що злотник скінчить банкрутством. Але Капра мав сміливіші мрії: хоча б раз у житті запросити Петrarку до себе в гості. Весь Мілан сміявся з наївного злотника: Poeta Laureatus² не такі двори обминав.

А Петrarка, викликавши цим загальне здивування і обурення, одного погожого жовтневого дня сів на коня. Зібралося чимало ломбардського панства, щоб супроводити його в тій незвичайній поїздці. Все Bergamo висипало назустріч. Найвідоміші громадяни запрошували Петrarку або до себе, або до урядового палацу. Злотник, відтиснутий аж у хвіст процесії, тремтів зі страху, що про нього забудуть. Але Петrarка звернув до його дому. Все там чекало на славного гостя. Злотник влаштував учту, якої ніколи ще Bergamo не бачило, покій, у якому мав ночувати Петrarка, весь був ніби з золота й пурпuru; в ліжку, де він мав спочивати, до нього ніколи ніхто не спав і ніколи не смів спати. Енріко Капра був такий щасливий, що родина побоювалась, аби те щастя не скаламутило йому розуму. Його розпирало від гордості, коли наступного ранку в нього під вікнами гув натовп, що супроводжував Петrarку до міських воріт з пропорами, цеховими гербами, з усіма властями на чолі.

В будинку біля св. Амвросія Петrarка застав своїх коїїстів за роботою, інші були зайняті оправою готових рукописів. На своїм столі він знайшов кілька листів, які надійшли за час його відсутності. Боккаччо писав, що незабаром прибуде в Мілан. Скидаючи плащ і надягаючи теплу опанчу, яку завжди мав на собі в години роботи, він думав про шлях, який пройшов від дитинства до зрілого віку, неначе з сутінків ішов на сліпуче світло.

Спочатку могло здаватися, що він прагне тільки до повноти знань, що хоче пізнати все, що з людських думок збереглося в пергаментах, але то була наївна й несмілива мрія учня. Зрештою вона збулася: ніхто не міг похвалитися, що знає більше за нього, а якби

¹ Лінтернум — місто в Кампаньї, сільський маєток Сціпіона.

² Поет-лауреат (лат.).

так було, то ці знання належали б до знехтуваних наук, таких як астрологія чи напівмагічна медицина. Та й тут не одному він прочитав би лекцію, бо зневажає зорях не гірш за астрологів, чио доктрину відкидав геть, як смішний забобон. Зневажає на них, крім того, як поет, і, не вірячи в їхній вплив на розлад шлунку, був певний, що вони можуть керувати людським серцем.

Власне він віддав любові. Знайшов у ній не тільки джерело поезії, але й науку, вищу від книжної. Відкрив світ почуттів, сповнений див. Ніхто не вмів жити таким переповненим серцем, як він. Любив Лауру і через неї любив чарівність жінки, любив красу шляхетного вчинку, в житті незаплямованому, в самопожертві, в любові до близького, любив її в природі — від квітів до зірок, від низинних полів до високих гір, любив нічні заграви, що звістували погоду, і незрозумілу тишу лісу. Любив те, чого сахалась стародавня й середньовічна людина: голі скелі, дикі ущелини, потоки, щопадають у безодню. Переконався, що не досить заглиблюватись у книжки, аби знати, що відчували й думали інші, треба ще, крім усього, заглибитися в самого себе й з усією щирістю, на яку нас вистачить, відкрити механізм своїх дій і прагнень. Тільки через це шлях до справжньої людини й до того дивного уміння, якого поза людиною світ не знає — вміння слухати, вивчати, відчувати природу, щоб знайти відповідь на її приховані запитання.

Як письменник, він не визначав для себе жодних обмежень. Хотів і міг зайняти будь-яку позицію — і ту, яка потрібна для народження сонета, і ту, якої вимагає поема, чи еклога, чи трагедія: покидаючи Авіньйон, думав про драму, присвячену цьому місту. Сідав писати листа в позиції філософа або мораліста, щоб будь-якої миті змінити її на позицію балакуна, веселого й сердечного приятеля. Був непостійний у думках, поглядах, почуттях і піддавався впливові оточення, поточної хвилини, пори року, власних настроїв і ніколи цього не приховував, ніколи не намагався цього зректися:

Pace non trovo e non ho da far la guerra
E temo e spero, ed ardo e son un ghiaccio
E volo sopra'l cielo e giaccio in terra
E nulla stringo e tutto'l mondo abbraccio, —

«Не маю миру й не веду війни, палаю між страхом і надією, лишаючись холодним, як лід, злітаю під небеса й повзаю по землі, хочу обійняти весь світ, але все вислизає з моїх рук...»

Поет ніколи не жив самою душою, він жив і тілом, усупереч усьому, про що випадало думати в XIV сторіччі й про що сам неодноразово писав, шануючи середньовічну традицію. Іздив верхи, бо це йому справді подобалось, для нього було здіграски проскакати на коні п'ятдесят кілометрів за день. Особливо дбайливий був щодо вбранин, здавалося, ніби в елегантності вбачав різновид гречності, не уникав розваг і веселого товариства, поки це приносило йому втіху, не втікав і від жінок, хоча й повторював про них терпкі слова філософів-стоїків та отців церкви. Був коханцем і батьком, згодом дідом і зазнав як усіляких прикрощів і болів, так і приємних турбот.

Грав на лютні й співав, малював і займався мистецтвом, як жоден із письменників тієї епохи, захоплювався Сімоне Мартіні, ще більше — Джотто. Не було йому чуже і рільництво, він сам доглядав свій сад, садив і щепив дерева. Полявав, ставив сильця, ловив

рибу. З вітром у полі приятелював так само, як і з тишею замкнено-го кабінету, що пах старим пергаментом і шкірою палітурок.

Були такі періоди в його житті, коли в мандрях він пе-ребував більше, ніж у дома. Сам дивувався, звідки в нього береться це бажання і відвага стикатися з різними труднощами і навіть небез-пеками. Скільки ж то разів загрожувала йому катастрофа корабля, скільки разів рятувався він з рук розбійників! Але ніщо не могло вга-мувати його жадоби пізнання світу. Він відвідав більше країн, ніж будь-хто інший за його часів, та і в пізніші віки важко назвати когось з-поміж письменників, хто б зрівнявся з ним.

Куди він не міг сам дістатись, туди посилає свою фан-тазію і знання географії. Збирав відомості про Ультімо Туле, ніби на-мірявся завтра ж туди вирушити, і засипав нетерплячими листами знайомих, які могли що-небудь знати про цей далекий острів...

Для одного міланського дворяніна, Джованні ді Ман-делло, який збирався вирушити до святих місць, Петрарка склав «Itinagium Sygiaeum»¹ — гідний подиву твір, повний найдокладніших відомостей, зібраних з такою пристрастю, ніби це він сам, а не той дворянин, мандрував суходолами й морями, це він затриму-вався серед чудес природи й історичних пам'яток, плив уздовж бере-га і переходив гори, і з останнім реченням, у якому згадує морську далечінь між островцем Фарос та дельтою Нілу, гонячись у думці за привидом Помпея, сідав у крісло з почуттям солодкої втоми, ніби й справді повернувся здалекої мандрівки.

Але він ніколи не хотів бути лише глядачем у світі й житті. Так, як переживав кожне захоплення, як, на подив св. Августина, не зрікався ні страху, ні болю, так не відступав перед жодним випро-буванням, добрим чи поганим. Не вагався пізнати, як егоїзм піддається любові чи альтруїзмові або бере гору над ними, як природжена по-треба щастя мириться зі стражданням, примхами долі, страхом смер-ті, примусом звичаїв, правил гарної поведінки, етикету, суспільної за-лежності, або відкидає їх.

Він розумів принаду пустельництва, як чернець, і від-чував його так тонко, на що рідко який чернець був би здатен, але не з монастиря, а з його кабінету вийшов один з найчудовіших аске-тичних творів «De otio religiosorum» — про спокій ченців. Ніхто красно-мовніше не славив тиші, світського самітництва, сповненого думок, сло-ва і пісень — sapientum templa serena². Ніколи не надягав ряси й ніко-ли не відгороджувався від світу. Міг жити, як відлюдник і як світська особа.

Знався на всьому, навіть на комерції. Гроші не були йо-му потрібні для щастя, але він хотів знати, як робляться гроші, і вмів би вести справи банківської контори або торговельної факторії не гірше за інших флорентійців.

Суспільний лад, способи правління, проблеми влади за-хоплювали Петрарку з молодих літ. Він виховувався в Авіньйоні, де стикалися справи найвіддаленіших країн, а при дворі Колонна зази-рав за куліси багатьох міжнародних подій, зафіксованих пізніше у високопарних актах, що вкидали в розпач істориків, які хотіли вилу-

¹ «Путівник по Сирії» (лат.).

² Світлі храми мудреців (лат.).

щти з них справжній сенс. Виступ римського трибуна він сприйняв як сигнал і сміливо й відверто став на його боці.

Відтоді вже не переставав займатись політикою.

У цьому було багато поетичної фантазії, чимало мрійництва й того особливого романтизму, який він сам створив — романтизму відчування античності й закоханості в неї, де меланхолія минулого поєднувалася з вірою, що «дівчинка не померла, а спить» і що може прокинутись до нового життя. Ці фантазії й марення були не тільки вартніші з погляду моралі за вульгарний реалізм політиків, які вдавались до обдурювання в дипломатії та конфліктів, до яких самі ж і призводили, а також значно «реальніші», бо несли в собі далеке й неминуче майбутнє єдності італійського народу і держави.

Петrarка йшов за своєю політичною симпатією, обираючи в ті роки для себе Мілан, який був тоді осередком найважливіших справ, і могло навіть здатися, що він захопить гегемонію на Апеннінському півострові. З цього міста видно було ширше й далі, листи, що виходили звідти, набували більшого розголосу. Петrarка слав їх в усі боки: до імператора, до генуезців, у Венецію. Втихомирював суперечки, встановляв мир, роздавав корони. Його вислуховували уважно й шанобливо, але діяли, як правило, інакше. Коли він мовчав, занепокоєно допитувалися про причини його мовчання. Світ жадав його слів, а ще більше тих дивних думок, які вміли бути сучасними і водночас давніми, такими нетеперішніми, що це аж дратує, і ніби аж надто мудрими, як на сьогодні, бо ж вони стосувалися завтрашнього дня, наближення якого сором було не прискорювати.

Він не був ані стриманий, ані скромний. Імператора Карла, який покидав Італію після коронації в Римі, наздогнав коротким і майже ущипливим листом: «Ти, пане світу, зітхаєш за своїми чехами!» і надіслав йому через свого приятеля, Лелія, староримську імператорську медаль, «котра, якби вміла промовляти, відвернула б тебе від тієї неславної, щоб не сказати ганебної, дороги. Бувай здоров, імператоре, і подумай над тим, що лишаєш і до чого спішиш». Це не була мова дворяніна. Жоден управитель палацу не промовляв так до імператора.

«Я не можу мовчати!» — писав Петrarка венеціанському дожеві, закликаючи припинити братовбивчу війну Генуї з Венецією. Він не міг мовчати. Тільки-но в якомусь кутку святої італійської землі чув брязкіт зброї, одразу звертався туди зі своїм примирливим словом, закликав до згоди, ганьбив тих, що кликали чужих на згубу своїм, глузував, проклинав, благав, знаходив у своїй латині слова, які вгризалися в пам'ять, і не раз через багато років їх повторював пергамент трактатів. Якби хотів, то зміг би посісти найвищі посади. Він був би не тільки апостольським секретарем, як те йому кожен із пап по черзі пропонував, а й кардиналом, так само як і в світській державності не було такого високого звання, якого б він не здобув, якби того справді домагався. Та він не хотів себе обмежувати — вільний посланець миру.

Петrarка був першим із когорти великих людей, котрих Ренесанс характеризував як l'uomo universale — ідеал усебічності й повноти людської особистості щодо здібностей, прагнень і здобутків. Цей ідеал знайшов пізніше своє вираження в таких постатях, як Леонардо да Вінчі або Гете. Петrarка був їхнім родоначальником і ніби ранньою еволюційною формою виду.

ПОРТРЕТ

Не з замку, не з палацу йшли ті листи до пап, королів, дожів, герцогів, у яких Петрарка промовляв від імені народів, приречених на німий послух. Що далі від Мілана, то менше людей вірило, що народжуються вони в маленькому будиночку на околиці міста, що іхнього автора можна стріти на вулиці в натовпі перехожих. У Мілані всі його знали, ніхто не проходив мимо, не привітавши його поклоном. Петрарка любив розповідати про це в листах до друзів. Ці ж, хоч і знали, яке скромне його життя, уявляли собі, що він дуже багатий. Йому ледве вдавалось розвіяти ці ілюзії. Здається, що старанніше він переконував, то менше йому вірили. Поза колом близьких росла в світі легенда про його могутність, маєток і розкіш.

Насправді йому вистачало двох кімнаток — кабінету і спальні — обидві були такі вузькі, що в них нелегко було повернутися. За кожним кроком можна було щось зачепити, скинути. Той же кодекс Ціцерона, який Петрарка власноручно переписав у Вероні, том важкий і грубий, упав і вдарив його по нозі, а через кілька днів це трапилося знову. «За що ж ти мене б'еш, Марку?» — скаржився він напівжартома. Але це був не жарт, рана почала ятритись, і він мусив лягти в ліжко.

Для нього не було гіршої муки. Він ненавидів ліжко, подушки, ковдри. Лягав тільки спати і спав стільки, скільки треба, навіть менше, бо й сон ненавидів. Лягав спати з розпачем, немовби поринав у часткову смерть, і зволікав з цим якомога довше. Бадьорився пізньою прогулянкою, кликав на поміч радісні думки, вдавався навіть до смутку й гризот, щоб довше затримати коло себе дійсність. Беріг її ще й у пломінці свічки, якої не гасив на ніч. Коли сон минав, схоплювався одразу ж, хоч би й була ніч. Світанок заставав його вже за працею. «Вдень і вночі поперемінки читаю й пишу, одна праця помогає відпочити від другої. Не маю інших утіх, іншої насолоди. А робота в руках моїх росте, і я справді не відаю, як умістити це все в тісних рамках життя».

«Раніше я не цінував так час, як тепер, — писав він до Франческо Неллі, парафіяльного священика церкви св. Апостолів у Флоренції. — Завжди непевний, він полишав мені, однак, замолоду більше надії, а тепер і він, і надія скорочуються, як, зрештою, все. Що менше чогось стає, то дорожче воно для нас: якби на землі на кожному кроці стрічались перлинни, ми місились би по них, мов по крем'яхах, а якби феніксів було стільки, що й голубів, хто б говорив про них? Я хотів би про себе сказати, що ніколи не змарнував жодного дня, а скільки ж то їх змарновано! Вийдуть, мабуть, цілі роки! Я знав, що кожен день — дорогий, та не відав, що немає йому ціни. Не знав про це в ті літа, коли усвідомлення цього було б для мене найкращим і найкориснішим. Я не знав справжньої ціни часу. Я вмів берегти тіло від утоми, розум від виснаження, рахувався з грішми — час був завжди на останньому місці. Тільки тепер я бачу, що він повинен був стояти на першому. Втому можна вилікувати спочинком, втрачені гроші повернути, час же не вертається ніколи...»

Петrarка став скнарою щодо часу. Виділяв на сон шість годин, але й тут, скільки міг, обмежував себе. На необхідні щоденні

Портрет Петраки з мініатюри в рукописі XV ст., в якому вміщено поезії Петраки.

заняття виділяв дві години, але й вони не йшли намарне. Причесуючись і голячись, він слухав читання вголос або диктував секретареві. Так само й під час їди, коли їв сам. На столі ніколи не бракувало письмового приладдя, і коли він замислювався, то вмокав перо у вино замість чорнильниці. Між тарілок височіла книжка, розгорнута на пупітрі. На коні працював не гірше, ніж за столом, і з вранішньої або пообідньої прогулянки повертається з сонетом, поетичним листом або уривком прози. Часто прокидався вночі, хапався за перо й папір, які мав завжди біля ліжка, і якщо свічка вже погасла, навпомацьки занотовував те, що принесла думка.

Після шістдесяти почав поспішати. «Я, брате, — писав до Сократа, чи то пак до Людовіка де Кемпен, друга ранньої молодості, — вже складаю манатки і, як це робиться перед мандрівкою, переглядаю, що взяти з собою, що поділити між друзями, а що кинути у вогонь. Для продажу не маю нічого. А бачу, що я багатший, точніше, більше навантажений, ніж сам припускав. Маю дома безліч різноманітних творів, покинутих і занедбаних. Перетрусив закурені скрині й видобув з них надідені пліснявою рукописи. З-під моїх рук розбігалися миші, міль і павуки. Побачивши ту гущавінь літер і безформну купу паперу, я ладен був уже все спалити. Але задумався: що мені

заважає, — сказав я собі, — глянути ніби з гори на змученого довгою дорогою мандрівника і, озирнувшись назад, перебрати турботи моєї юності?»

Ті поклади паперу містили в собі чернетки й копії листів, кількість яких так здивувала Петrarку. Оригінали розійшлися по світу, багато з них було знищено, деякі, подерті й пошматовані, повернулись до автора, бо він же просив, щоб йому іх повертали, маючи намір упорядкувати й видати, зібравши докупи. Не всі з них він призначав для нащадків, багато спалив, особливо італійські листи, з яких не збереглося жодного, і ми не знаємо італійської прози Петrarки. З латинських листів теж багато відпало після детальнішого вивчення теми, стилю, мови. Нащадків Петrarка вважав більш вимогливими, ніж своїх сучасників, тому вирішив постати перед ними в найкращому вbrannі.

Він змінив саму форму листів. Викреслив усі титули достойників, усі церемоніальні звороти, усунув весь етикет, якого вимагав тогочасний лист. Замість vos — ви — запровадив tu — ти, як це було звичним у класичній античності. Це здається дрібницєю, а насправді було подією епохальною. Він закрив еру середньовічної епістолографії й відкрив еру гуманістичну. Спочатку небагато відважилося наслідувати його, але в наступному столітті було б смішно писати інакше. Звичайно, тільки літератори пішли його слідом, бо канцелярії лишились при своїх церемоніях. Це було одне з тих нововведень, яке, видобуте з-під пилу кільканадцяти віків, сяяло своєю вроčистістю. Цей займенник вилущував людину з твердих ієратичних оболонок, скасовував поклони, підмітання підлоги капелюхом, повертає людській особистості свободу постави, жестів, слів, мовлених не з порога, а віч-навіч, у тій людській рівності, для якої всі народжені. В цих двох літерах містилося більше гуманізму, ніж могли зрозуміти це сучасники Петrarки.

Знищуючи італійські листи, він позбувався не тільки зайвого баласту в своєму «човні безсмертя», але й небажаних свідків. Вони були більш безпосередні, аніж латинські, більш насичені поточною хвилею з усіма, часто обтяжливими, подробицями, й не виплатилося б іх переробляти. У латинській кореспонденції Петrarка затушовував надто яскраву дійсність, відбирав в адресатів їхні прізвища й або впроваджував стародавні прізвиська — Сократ, Лелій, Олімпій, Сімонід, — або іх власні прізвища так латинізував, що вони не дуже відрізнялись від стародавніх. З сучасних подій залишав саму тільки квінтесенцію, часто ніби філософський зміст, а вони, гублячи риси колишньої актуальності, набували вищої актуальності справ неминущих. Обережно прочиняв двері на голос своїх часів і негайно зачиняв їх, коли в них вдирався надто гарячий гамір.

Обережності навчив його Ціцерон. Відкриття його листів у Вероні було незабутньою пересторогою. Завбачливий більше, ніж Ціцерон, запобігливіший од пізніших письменників, у яких смерть виривала таємницю, він сам усунув усі неделікатності й залишив у своїй кореспонденції тільки те, що хотів, аби з його життя було відоме. Не мав наміру поставати перед дзеркалом історії ані голим, ані в халаті. А коли й дозволяв собі оголитись, то це була нагота героїчна, як називають оголені скульптури великих людей античності. Намагався передати свій правдивий портрет, але без плям. Зрештою, небагато

чого мав приховувати, йшлося радше про підкреслення рис, на які з гордістю міг вказати.

Петрарка насамперед подав портрет письменника і вченого за роботою, в безнастannому прагненні до вдосконалення, серед занять і турбот верстату творчої праці. Його можна бачити або в тій відомій опанчі, в якій він сидить за плютром, або в сільській одежині, коли прогулюється полями й лісами. Він ніколи не буває сам, його завжди оточує почет великих духів, яких він закликає в свідки своїх слів і діянь. Поети, філософи, мудреці стоять напоготові, щоб у слушну мить підказати потрібну думку чи вдалий зворот, інші великі люди виручають його жестом або прикладом. Кожному реченню, мов луна, вторує цитата, голос автора псалмів чергується з голосом Горація, і щоразу в кінці відгукуються Верглій, Ціцерон або Сенека. Цей останній чатує над змістом і композицією листів, підносячи вільну розмову Туллія до своїх високих моральних наук.

Це були не звичайні листи — передані прудким пером відомості чи розмова з відсутнім другом, хоч деякі такими здавалися: Петрарка не раз каже, що пише в поспіху, кидає пригорщ новин і, наче несамохіть, вставляє якусь рефлексію, уривок нитки перерваних роздумів. Хай це не вводить нас в оману: збережені чернетки свідчать, що з-під його пера нічого не виходило без обдумування, без старанного добору слів і найтоншого викінчення. Над остаточною редакцією він працював ще більше. Викреслював звороти, які повторювалися в листах, усував думки, що були розвинуті вже десь в іншому місці, підправляв цитати або додавав нові. Кількість їх викликала подив і захоплювала сучасників. Для себе і для них він відкривав думки, забуті або злегковажені впродовж віків, і тепер вони оце виринали з запліснявливих пергаментів — свіжі, молоді, радісні, мовби щойно народжені.

Петрарка писав про все: про виховання, про обов'язки воїна і вождя, про мир, про творчу працю, про стиль, про славу, про Ціцерона, про Рим, про лікарів, про псів. Усі моральні проблеми спокушали його перо: цнота, заздрість, дружба. Кожен з цих предметів він трактував особисто, навивав його на займенник «ego», як на веретено. Печинав із себе, з дрібної чи важливої події в своєму житті, з настрою, з погоди, і можна було б укласти календар гарних днів, дощів і морозів, так само як за його листами удалося б відтворити всі краєвиди, на які він дивився, пишучи свої сповіді.

Він не був ні проповідником, ні професором — був есеїстом. За двісті років до Монтеня описував історію своїх сумнівів, вагань, роздумів, поперемінно заглядаючи то до античних авторів, то у власну душу і не спускаючи очей з образу світу, яким бачив його в щоденному спілкуванні з людьми багатьох країн і народів. Менш скептичний від Монтеня, маючи більше аксіом і віри, з тією ж, а може, й більшою гуманістичною ерудицією, з ширшим почуттєвим досвідом, де було місце і для природи, і для мистецтва, чужих для Монтеня, Петрарка в своїх листах був першим письменником нових часів, який умів говорити про себе так, ніби говорив за всю свою епоху.

Це була велика суцільна автобіографія, компонована протягом півстоліття і така повна, як жодна до неї в літературі. Ці листи мали щось від щоденника, і щось від мемуарів. З ранньої молодості, навіть з дитинства, аж до останніх днів сімдесятилітнього діда він дає нам пізнати себе в своєму фізичному вигляді, при своєму здо-

рові і при своїх немочах, у вбранні, у способі життя, в будинках, де мешкає, на тлі природи, яка захоплює його або стомлює, в оточенні близьких і чужих людей, серед книжок, зміст, форму, походження і дату придбання яких ми знаємо; дає нам пізнати себе за столом і в спальні, на коні і під вітрилами й щохвилі кличе нас у потаємний затишок, щоб повідати нам якусь таємницю серця.

Латина його ніколи не підводила. Він зробив з неї слухняне знаряддя думок, таких не схожих на ті, яким вона слугувала під пером стародавніх мудреців, і привчив до висловлювання міркувань, вражень, поризвів, з якими ця мова ніколи не стикалася. Пізніше писали кращою латиною, чистішою, класичнішою, але не такою живою, безпосередньою, спонтанною. Пізніше гуманісти дорікали йому за варваризми, вишукували навіть граматичні помилки, але не відібрали в нього слави письменника, який поклав кінець монотонній і закостенілій латині середньовіччя, створивши нову завдяки власним акцентам, жару серця, гостроті барв. Петrarca не був педантом, і ніщо не заважало йому вжити слів, яких Ціцерон не вживав, не знав (наприклад, *moderni scriptores*), а може, навіть гребував ними — для нього ж вони були добрі, бо він знаходив їх у отців церкви, у тому гарячому струмені, яким латина з-під руїн поганського світу влилася у світ християнський. Цією мовою він сміявся й жартував, розмовляв і думав уголос, захоплювався красою світу, навчав і картав, плакав і проклинав, однаково здатний як до серйозності, так і до чулості, як до сурми, так і до флейти. Листи, що розходилися по всій Європі, що йшли до Лондона, до Парижа, до Праги, так само як і до всіх італійських міст, несли і цю майстерність мови, і ці нові поняття, новий спосіб мислення й відчування, новий інтелектуальний вираз — на загальне захоплення і подив.

Петrarca залишив три збірки листів. Найбільша має назву «*De rebus familiaribus*» («Домашні справи»), другій дано назву «*Vagiae*» («Різне»), третя, «*Seniles*», охопила кореспонденції останнього періоду життя. Знаючи день його смерті, ми з болем дивимось на останні слова, які він писав при свічці, чекаючи світанку.

Ще одну автобіографію Петrarca почав творити під час упорядкування кореспонденції. «Тріумфи» були поетичною версією тих тріумфів, якими Джотто оздобив храм в Ассізі, малюючи тріумф Чистоти, Убогості, Слухняності, св. Франціска, або ще такий, як на Кампо-Санто в Пізі — тріумф Смерті — створив Орканья. Як і на їхніх фресках, у віршах Петrarки рухається великий натовп — богів, героїв, славетних людей, маса близька й віддана, імена осіб, з якими поет спілкувався все життя, надав їм знайомих форм і тепер ще раз зібрав усіх разом на учту свого духу.

Він влаштовував її щороку, в той незабутній день 6 квітня, коли вперше зустрів Лауру. І ось зійшов на нього сон у верхів'ях Сорг, а вві сні з'явився Амур на тріумфальній колісниці, в оточенні славних коханців історії й легенди, взяв поета в неволю й повів на Кіпр. Так у шістьох тріумфах — Любові, Сором'язливості, Смерті, Слави, Часу і Вічності — серед змінних видив, картин, алегорій, символів зобразив він своє життя в тому, що найістотніше, своє прагнення до досконалості, свої боріння з тілом і непокірним духом, усе те людське нутро, крізь яке

Passa'l pensier si come sole in vetro, —

«думка проникає, як сонце крізь скло», свою любов

і невситиму тугу і, кажучи про себе дантівськими терцинами, говорив ніби про кожну людину — незліченні тисячі душ оглядали себе в тому чорнокнижницькому люстрі. Він не знов про це, вигукуючи перед лицем всевладного й руйнівного Часу: «Може, я марно свої слова розсіваю».

Довгим ланцюгом тягнуться через наступні століття і через усі країни Європи імена художників і скульпторів, великих і малих, які своїм мистецтвом, видатним або скромним, намагалися стати на висоті поетових слів. На гробницях, у церквах, у залах палаців скульптури, фрески, gobelini, вітражі несли думку Петrarки в найдальші часи і краї, і так само поети постійно черпали з його «Тріумфів» вічні теми. За Ренесансу вони цінувались вище від Данте.

Петrarка вклав у них всю майстерність своєї поезії і все багатство своєї душі. Вони були короною його життя, яке вже кінчалося.

Одного вечора, вітряного й холодного, в будиночку біля храму св. Амвросія він дивувався на рядок хвилюючої простоти:

Stamani ega un fanciullo ed or son veechio, —
«Сьогодні вранці я був дитиною, і ось уже старий».

РІВА ДЕЛЬЇ СК'ЯВОНІ

У вергіліанському кодексі на першій сторінці, пожовкливій і зморщений од старості, в самому низу, на чолі епітафій, що ними Петrarка прощався з близькими померлими, в п'ятьох рядках літер бездоганної форми було вписано такі слова: «Наш Джованні, людина, що народилася на мої муки й гризоту, поки жив, завдавав мені безперервних клопотів, а вмираючи, вразив глибоким болем, зазнавши небагато веселих днів у своєму житті, згас року божого 1361-го, у двадцять п'ять літ, 10 липня чи 9, в ніч із п'ятниці на суботу. Звістка прийшла до мене в Падую 14-го того ж таки місяця, підвечір. Він умер у Мілані, під час загальної епідемії чуми, яка лише тепер навідала це місто, котре досі обминали такі нещастия».

Так попрощається Петrarка зі своїм сином. Деякі слова і звороти цієї нотатки повторюються і в листах до друзів, написаних після одержання сумної звістки. Повторюються слова, не повторюється ім'я. Пишучи про сина, Петrarка вживав виразів «наш хлопець», «наш юнак». Зрозуміла сором'язливість батька позашлюбної дитини змушувала його до цієї делікатності. Він писав про нього часто й багато, не тільки до близьких друзів, але й до вчителів, яким по черзі віддавав його на виховання. Забирає його в одного, щоб віддати іншому, незадоволений то середовищем, то успіхами в навчанні. («Книжки боїться, як змії»). Переводив з міста до міста, поки Джованні вчився в школах, і так само переводив його, коли вже той доріс до церковного сану.

Не батько був, на жаль, черствим, а син. Мав успадкувати його славу, маєток і книги, але не прихильявся до науки, був байдужий до слави, його цікавив лише маєток, до якого зараховував і книги. Петrarка кілька разів запідозрював його, коли в дім навідувалися злодії, невловні і невикриті, а після одного з таких випадків просто вигнав його. Джованні мав захисників і за життя, й після смерті. Зда-

ється, що він і справді був надто схожим на батька, успадкував від нього гарячу, зап'яльну вдачу, але замість того, щоб повторювати цноти старого поета, невтримно повторював гріхи його молодості.

Петрарка вчасно уникнув чуми в Мілані. Він був уже в Падуї, яку й раніше часто відвідував, бувши падуанським каноніком. Це було місто Лівія, йому здавалося, що тут він буде близче до улюбленого письменника, на могилу якого дивився з монастиря бенедиктинців, пишучи лист до великої тіні. На надгробному камені справді було вибито ім'я Лівія, та не історика, а якогось вільнозвідпущеного. Епіграфіка була розвинута ще дуже слабо, щоб розвіювати подібні ілюзії. Перебуваючи в Падуї, Петрарка вважав себе гостем Лівія та кою ж мірою, як і гостем синьйорів ді Каррара.

Його з ними єднала давня дружба. Каррара мали в своїй історії криваві сторінки, як і Вісконті, — одного із них, Якопо, дорогого серцю Петрарки, замордували його ж кревні. Його наступник, Франческо Старий, ранній шкіц ренесансного князя, покровителя мистецтв і наук, мріяв про те, щоб відібрати Петрарку у Вісконті й прийняти в своєму домі. Дім той належав до найпрекрасніших в цілій Італії. Складався з кількох палаців, оточених парком. Зали були оздоблені фресками, в одній з них висіли портрети великих людей, останнім був Петрарка, наче замікав славний похід.

Почувши звістку, що поет приїздить до Падуї, князь вишов привітати його до воріт міста. Чекав даремно, бо Петрарка спізвнився, а тим часом почалась злива. Князь повернувся до палацу, зоставивши коло брами своїх придворних. Була вже пізня ніч, коли вони завели Петрарку до приготованих апартаментів. Принесли дари, прислані князем, а коли подано вечерю, з'явився і сам князь і не відходив, поки не вибила година спочинку. На другий день Петрарка без застережень дорікав князеві за занедбання міста: вулиці вибоїсті, за смічені, в калюжах валяються свині. Князь обіцяв усе владнати, аби тільки затримати його в Падуї.

Але Петрарка нічого ще не вирішив, повернувся навіть на якийсь час до Мілана, звідки чума вже відступила. Його кликав папа, кликав імператор. Від запрошення в Авіньйон він одмовився, але до імператора вирішив поїхати. Війна у П'емонті завернула поета з дороги, і Франческо Старий міг знову втішатися його товариством.

В Падуї Петрарка застав дивного листа. Боккаччо писав йому, що кілька днів тому до нього приходив якийсь чернець із Сієни, буцімто за дорученням картезіанського ченця П'єтро Перроні, який недавно помер *in odore sanctitatis*¹. Наближається вже година смерті, казав він, час облишити літературні дурниці, інакше йому загрожує вічна кара; те ж саме хай скаже й своєму приятелеві Петрарці. Боккаччо ладен був спалити всі рукописи, відмовився надалі від навчання, цілковито віддатися релігії й запитував, чи не купив би Петрарка його бібліотеку, якщо сам не послухається небесної перестороги.

Звідки відомо, — заспокоював Petrарка стривоженого друга, — що то був голос із неба? Це міг бути обман, хоч і з добрими намірами, могла бути також екзальтація неопанованого розуму. «Я хотів би його побачити й познайомитись особисто. Хотів би знати, якого він віку, як виглядає, як поводиться. Глянув би йому в очі, в лиці, і за голосом, за способом мовлення, за виразом почуттів зробив би

¹ В одорі святості (лат.).

висновок, чи заслуговує він на довіру. Якщо він каже, що наше життя коротке, а година смерті невідома, то навіть діти про це знають. Якщо радить облишити науку й поезію, то немає в цьому нічого, окрім давнього упередження невігласів і простаків, неохочих до вищої культури. Годиться думати про смерть, щоб бути готовим до неї, й робити все, аби забезпечити спасіння душі. Для цього не треба зрікатися розумової праці, яка є опорою і втіхою нашої старості. Може, це й правда, що простак перевершує освічену людину побожністю, але побожність освіченої людини є вищого гатунку і славніша... Коли ти насправді хочеш позбутися своїх книг, мені любо подумати, що ти хочеш, аби їх придбав я, а не хтось інший. Слушно кажеш, що я жадібний до книжок, і коли б відмовлявся від цього, мої листи свідчили б проти мене. Купляючи нову книгу, я завжди вважаю, що беру мені належне. Щодо тебе, то я не хотів би, аби бібліотека такої людини була розпорощена й потрапила в небажані руки. Віддалені фізично, ми завжди разом душею; я так само прагну, щоб наши бібліотеки з'єдналися після нашої смерті. Якщо бог почує мое прохання, наша бібліотека, ціла й неушкоджена, спочине в якомусь святому місці, де про нас будуть завжди пам'ятати. Я так вирішив, коли помер той, у кому я сподівався мати свого спадкоємця. Що ж до ціни речей, які ти мені так ласково пропонуєш, то я не можу її визначити, не знаючи ні назв, ні кількості, ні вартості книг. Подай мені докладний список у наступному листі. Отже, коли сповниш мое давнє бажання і власну обіцянку провести решту нашого нещасного життя разом, тебе привітають у мене твої книги, перемішані з моїми, які є також твоїми, і ти тоді переконаєшся, що не тільки нічого не втратив, а й дещо здобув».

Боккаччо прийняв з листа Петrarки розраду, але не прийняв допомоги. Здається, позбувшись неспокою, навіяного йому погрозами ченця, він не бачив уже підстави для того, щоб розлучитися з бібліотекою. Замість шукати притулку в домі Петrarки, він піддався спокусі тих, що запрошували його в Неаполь. Місто його юності невідпороно вабило Боккаччо, він сподівався знайти там ласку фортуни. Але його спіткало розчарування. Йому дали кімнату в якомусь смердючому будинку, годували гидко, робили невиразні обіцянки, але насправді ніхто ним не опікувався. Боккаччо повернувся до свого Черталльдо, славного вирощуванням цибулі, мовби послухавши дівчину, до якої залицявся, а вона взяла та й прогнала підтоптаного упадальника: «Облиш, Джованні, жінок і дogleядай цибулю».

Петrarка ще раз утікав від чуми, яка саме почалась у Падуї. Переbrався до Венеції. Ледве ступив на її брук, склисний і слизький, неначе з черепашок, ледве вдихнув солоного повітря моря, що вкрадалося між лагуни й каналі, ледве відчув ласку вільного простору, окрияленого тисячею вітрил, заприсягся, що вже звідси нікуди не поїде, бо ніде не зможе мати гарнішого місця. «Найдостойніше місто Венеція — нині єдиний дім свободи, миру і справедливості, єдиний притулок для чесних людей, єдина пристань, до якої прямують понівечені плоти всіх, хто прагне добре жити і втікає від воєнної згуби й тиранії — місто, багате золотом, а ще багатше славою, могутнє своїми запасами, а ще могутніше цнотою, збудоване на тривкому мармуру й на ще тривкішому фундаменті грамадянської згоди...»

Був зачарований собором святого Марка («гарнішої святыні немає в усьому світі», — писав до П'єтро з Болоньї) і цілими го-

динами просиджував у його золотаво-барвистій сутіні, а коли виходив на П'яцетту й дивився на Моло, йому здавалося, що він стоїть на носі гігантської галери, яка за мить порве швартові й рушить до незнаних островів. Йому снився Кіпр, який зіходив у його видивах з «Тріумфів», а коли поверталася дійсність, вона теж була казкою: на вулицях вирувало велелюдне гуляння.

Однак жити в цьому місті багатства й пишноти було нелегко, якщо ти з собою не привіз мішків золота. Патриції, котрі приходили віддати йому шану й засвідчити, якою великою честю для іх міста є його перебування в ньому, не розуміли, що така славетна людина може не мати грошей. А він насправді відчував іх брак, бо через війни й чвари не міг розраховувати на регулярні прибутки від бенефіцій. Гроші або пропадали по дорозі, або їх не висилали, чекаючи спокійнішого часу. Петrarка вирішив віддати Венеції свою бібліотеку за житло і утримання.

Сенат негайно згодився. Бібліотека до кінця життя залишалася його неподільною власністю, а після смерті мала ввійти до інших зібрань й утворити, як того бажав Петrarка, велику публічну бібліотеку, засновану на зразок античних. Під помешкання Петrarка дістав палац на Ріва дельї Ск'яроні. З його вікон він бачив кораблі зі спущеними вітрилами, які сунули в Ріальто, і ті, вітрила яких написав вітер на шляху до Єгипту, Сірії, Греції, Константинополя. Петrarка чекав звідти нових подарунків од Сигероса, який кілька років тому прислав йому Гомера.

Поет завжди мав його під рукою, розгортає і згортає, зітхаючи. «Твій Гомер, — писав до Сигероса, — німий у мене, або я скорше при ньому глухий. Втішаюсь, однак, хоч дивлячись на нього, і, часто беручи до рук, повторюю з зітханням: «О великий поете, як жадібно я б тебе слухав!» Петrarка писав і до самого Гомера й на пальцях перераховував йому тих кількох людей в Італії, про яких можна було подумати, що вони знають грецьку мову. Але насправді ніхто з них не зневів її краще за Петrarку, який власними силами не міг добре прочитати кількох рядків.

Та ось знайшовсь муж-рятівник — Леон чи Леонтіос Пілатос. Родом з Калабрії, він видавав себе за родовитого грека з Фесалії чи з Фессалоніки, завжди в цьому помилявся, плів небилиці про своїх предків, що походили від богів та героїв, описував свою незнану вітчизну в такий прекрасний спосіб, що можна було б забути увесь світ, якби Петrarка не ставив йому запитань з географії, які Леона доводили до люті. Нестримний на слова, він лаяв свого господаря, проклинав долю, що закинула його на трикляту італійську землю. А сам мав вигляд дикуна — чорне розкуювождане волосся, мичкувана борода з застяглими в ній рештками іжі, неотесаний і нестерпний у спілкуванні — *magna bellua* — жахлива бестія, як його називав Петrarка. Петrarка тримав його у себе в гостях три місяці.

Леонтіос їв, пив, спав, решту дня плів небилиці своєю вбогою латиною, але час від часу говорив і по-грецьки, бо помітив, що в Петrarки та Боккаччо це викликає німе захоплення. Він раптом хапав Гомера і починав його перекладати. Петrarка дав йому на дорогу харчів, і той пообіцяв, що перекладе всього Гомера. Боккаччо мав доглянути за ним у Флоренції. Він і справді привів калабрійця до Студіо, себто флорентійського університету, і сам був його першим учнем.

Петрарка засипав їх листами, уболівав, що праця не бу-
де виконана як слід, відраював перекладати дослівно, пригадував за-
стереження св. Ієроніма, що в літературному перекладі навіть «най-
красномовніший поет стає заїкою». Він не тішив себе надією, що пе-
реклад Леонтіоса дозволить насправді пізнати геній Гомера — «хай при-
наймні запах залишиться і смак». І сварився, що справа посугається
так поволі, виявляв нетерплячку, сердився, нарікав. «Невже мені до-
ведеться чекати так довго, як Пенелопі на Одіссея?» Але в гроших
не відмовляв. Що ж до Боккаччо, то він героїчно терпів дедалі об-
тяжливіше товариство калабрійця. У Флоренції жартували, що його
«замучить Леонтій Пілат». Та грек урешті-таки скінчив переклад і
тут же зник. Боккаччо не повірив своєму подвійному щастю.

Сім років чекав Петрарка на латинського Гомера й не-
гайно дав його переписати найкращому зі своїх секретарів. Вийшло
два томи на гарному пергаменті, які нині можна побачити в Парижі.
Нотатками Петрарки рясніють усі сторінки «Іліади» — «Одіссеї», в та-
кий самий спосіб він перечитав усе до кінця. Яких це треба було до-
класти героїчних зусиль, щоб у цій мілкій прозі, в цій гущині помилок
і непорозумінь почути голос Гомера! Петрарка озброюється всіма сво-
їми знаннями, шукає спільників серед латинських авторів, з яких ви-
ловлює найдрібніші цитати Гомера, закликає на поміч глузд і власну
поетичну інтуїцію, що безпомилково спрямовувала його на автентичні
образи, порівняння; навіть військові реалії розуміє краще, ніж пере-
кладач, і перевищує його своїм знанням міфології, географії; поправ-
ляє, змінює, свариться з ним, й інколи нам здається, що ми чуємо,
як він гучно згортає книгу, відсуває крісло і йде до дверей, але потім
вертається, скрадається навшпиньках, обережно розгортає книгу, на-
діває окуляри, і знов пергаментні аркуші шурхотять під його пальця-
ми.

Затримайтесь на мить. У всій Європі, за винятком візан-
тійського клаптика на Сході, це єдина пара очей, змучена шістдесятма
роками праці, читає Гомера. На півдні Італії, в Калабрії, є, щоправда,
базиліанські монастирі, де ченці розмовляють і пишуть по-грецьки, в
Отранто навіть нотаріуси знають цю мову і вживають її у своїх актах,
але ніколи ніхто з них не заглядав до Гомера, може, навіть про нього
не чув. І тепер тільки цей один старий чоловік від імені всього латин-
ського Заходу з юнацьким запалом вирушає шукати змарнований час
— щоб віднайти, щоб повернути собі й своїй вітчизні утрачену кілька
віків тому духовну спільність Греції й Риму. Він прагне, думає, перед-
бачає за весь континент, за весь Ренесанс, який тільки-но сходив над
ним, за всю новітню еру. Старий чоловік знову сидить на шкільній лаві,
як у сиву давнину Катон, тільки більше від нього піднесений, патетич-
ний, зворушений, бо він — сам.

На Ріва дельї Ск'ялоні збирається натовп, чути вигуки.
Петрарка вихиляється з вікна, аби довідатися, що трапилося. Кожен
говорить щось своє, але в кожного повторюються слова про катастро-
фу корабля. Звідки? З Константинополя. Може, це той самий, яким
мав повернутись Леонтіос і привезти йому нові рукописи — Платона,
Гесіода, Евріпіда? Той самий. Леонтіос повернувся неживий: загинув
від блискавки під час бурі, яка розбила корабель. Петрарка послав
своїх людей шукати книги на розбитому кораблі. Те, що пощастило
знайти, відіслав у Флоренцію, Боккаччо.

Кожне місто, яке йому траплялося відвідати в житті, він спочатку любив до безтями, потім кидав його з відразою. Венеція за його часів була така сама гарна, як і нині, і така сама дражлива у своїй несамовитій красі. Петrarка був як чоловік, що закохався в сирену, але через шість років вона йому набридла своєю риб'ячою лускою й солоним запахом. Його мучило все, що колись захоплювало: лискуче тремтіння вод, барви вечорів, що мінились, як шия голуба, плоти, навантажені фруктами й овочами, що пливли по зеленому Канале-Гранде, як сон про золотий вік. Він не міг довше стерпіти хлюпотіння води під будинком, де мешкав, на гондолу, прив'язану біля входу, дивився, як на скаженого пса.

Поет мріяв про коня, а єдині коні, які тут були, скакали над фасадом Сан-Марко, подзвонюючи своєю зеленою бронзою. Мріяв про поля й сади, а після кількох годин мандрівки вуличками й мостами бачив несміливий усміх розквітлих олеандрів або веселий погляд перголи, перевитої виноградом. Висока сувора дзвіниця в Торчелло, на яку він дивився щодня, нагадувала йому в'язничні вежі Авіньйона й Рима. «Ніде на світі я не почую себе добре і де б не притулив своє змучене тіло, скрізь знаходжу самі терни й каміння. Може, час уже перенестись в інше життя, бо мені тут погано — не знаю, чи це моя вина, а чи вина місць, людей чи всього разом».

І Петrarка повернувся до Падуї.

АРКУА

Як за молодих літ до Бенедикта XII, як у віці змужнілому до Климентія VI, так і тепер, на старість, до нового папи Урбана V Петrarка писав про повернення апостольської столиці в Рим. Погрожував йому небесним судом. «Що ти відповіси святому Петрові, коли він тобі скаже: «Я втік із Рима від гніву Нерона, мій бог покарав мене за це, і я вернувся, щоб загинути в Римі, — а ти? Який Нерон чи Доміціан вигнав тебе з Рима? Чи ти, може, хочеш у день страшного суду воскреснути не між Петром і Павлом, а в юрбі авіньйонських грішників?»

Петrarка міг уважати, що ще раз сипнув горохом по стіні. Але сталося: Урбан V повертається до Рима. В останній день квітня 1367 року, залишивши в Авіньйоні п'ятьох кардиналів, папа з рештою колегії, з почтом єпископів, абатів, достойників курії, духовенства та багатьох поважних осіб, які забажали супроводити його в цій незвичайній поїздці, вирушив з Авіньйона в Марсель. Тут чекав великий флот, шістдесят галер, які прислали Неаполь, Венеція, Генуя, Піза. По дорозі папа завертав до Генуї, Пізи, Корнето. Скрізь затримувався на кілька днів.

Звідусюди тяглися юрби прочан, держави й міста вислали своїх представників, часом численні делегації. І Боккаччо, незважаючи на свою опасистість, терплячи справжні муки на коні, вів представництво Флоренції. В портах будували мости, якими папа сходив з корабля на берег, у містах — тріумфальні арки; вулиці були вистелено килимами й засипано квітами, балкони задраповано шовком, на деяких стояли жінки в незвичайному вбранні — живі аллегорії, що мали

зображені тріумф Італії. Далі подорож тривала сушою через Вітербо, де даремно очікували імператора. До Рима папа прибув лише 16 жовтня, одного з чудесних днів, які цей осінній місяць перетворюють на весну.

Все місто вийшло вітати його з корогвами, з прaporами, з оберемками квітів, під спів духовенства, в хмарах кадильного диму. Урбан V їхав на білому коні, що його вели удільні князьки, і корогва церковної держави майоріла в нього над головою. Зібралося близько двох тисяч єпископів, абатів, пріорів, каноніків. Перед собором св. Петра папа зійшов з коня і після короткої молитви біля гробу апостола ступив на східці трону, яких протягом шістдесяти трьох років не торкнувся жоден з пап.

І тільки однієї людини бракувало там у той день — Петrarки. Адже це був його день, якого він так довго, так стійко, так палко й так безнадійно бажав. Урбан V скаржився на цю поетову відсутність, з дня на день сподівався його і врешті через рік послав йому особистого листа.

Лист не застав поета в Падуї. Він був у Тічіно, де звичайно проводив літні місяці. Сидів коло хворого онука. Малий Франческо, лежачи в колисці, тримав його руку в своїх крихітних гарячих долонях і просив розказувати казки. Петrarка не знав їх багато, тому вибирал з історії те, що могло зацікавити трирічну дитину. Оповідав про Ромула і Рема, про капітолійських гусей. При згадці про Капітолій хлопець просив, щоб дідусь розповів, як його увінчали. Він уже знав це напам'ять, але завжди слухав з увагою. Та після перших же слів заснув. Уві сні глибоко зітхнув. Петrarка здригнувся, відчувши, що долоні, які досі були гарячі, раптом охололи. В його віці вже не плачуть, але, можливо, серце ніколи так боляче не відчуває цієї незрозумілої таємниці, якою є смерть дитини.

Після похорону він повертається до Падуї. Був такий сумний, що навіть не помітив військ, які отаборилися на обох берегах Паду, не чув гуку аркебузів — нової й страшної зброї. Його човен затримали. Але на звістку, хто іде, запанувало ніби перемир'я, і підрозділи двох воюючих сторін вивели човен з почестями за бойову лінію.

Петrarці нездужалось і, рушаючи в дорогу до Рима, він склав заповіт.

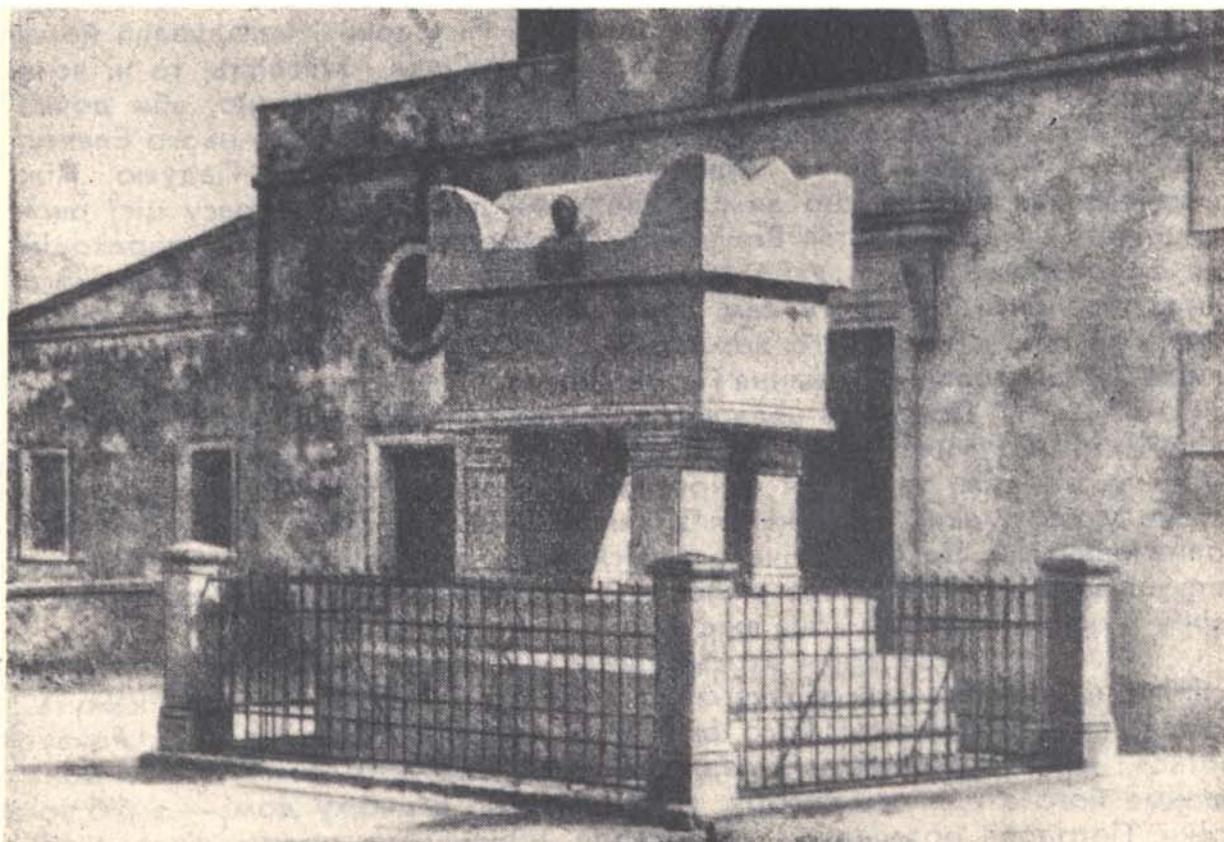
Урбан V даремно чекав поета в Римі. Тяжка хвороба затримала його у Феррарі. Небавом поширилася чутка, що він помер, і в це настільки повірили, що бенефіції, котрими він володів у різних містах, роздали іншим. Відтоді поет думав з гіркотою, що є люди, яких його одужання розчарувало. «Нехай утішаться: я не буду надто довго випробувати їхню терплячість». Урбан V помер, а його наступник знову осів в Авіньйоні. Петrarка вже не сподівався дожити до повернення апостольської столиці в Рим.

В нього вже не було колишньої сили, проте вів свій давній спосіб життя: спав мало, ів якнайскромніше — фрукти, авочі, хліб, — пив лише воду. Час від часу його нападала лихоманка, але він щоразу долав це раптове захворювання, і коли з вечора медики не сподівались, що він переживе ніч, то вранці заставали його за роботою. Неприборканого мандрівника ще вабили дороги, що бігли вдалечінь. Князя Франческо він супроводив до Болоньї, але коли невдовзі вирушив до Перуджи, то не зміг уже втриматися на коні. Це була тяжка хвилина прощання з дорогою, з вітром у полі, з усіма містами,

яких іще не встиг пізнати і вже ніколи не побачить. Але він звелів ще завезти себе до Венеції й там виголосив гарну промову перед сенатом. Відтепер далекі дороги самі бігли до нього, приводячи незвичайних гостей — серед них був і Чосер, англійський поет.

Петrarка закінчив деякі праці: «De sui ipsius et multo-
gum ignorantia»¹ — проти зухвалих аверроїстів, які допекли йому в Венеції, «De remediis utriusque fortunae», або як давати собі раду в щасті й нещасті. Він почав їх писати ще давно, призначаючи для свого друга Аццо да Корреджо, який своїм життям підтверджив несталість долі. Від цього морального трактату, розбитого на кількасот коротких діалогів, від терпкою гіркотою втрачених ілюзій і згаслих надій. У першій книжці розмова точиться між Радістю, Надією та Глуздом, який кожну звабу життя оголює від її бліску, а в другій книжці той же Глузд відбиває настирливість Болю і Страху, але так, що стає самою покорою. «Тільки той вільний, хто помер: могила — це скеля, неприступна для будь-яких випадків долі». Петrarка з полегшенням згорнув цю книжку, над якою працював багато років, і, як шукають спочинку в квітучому саду, повернувся до італійських віршів.

Про свою італійську поезію він завжди відгукувався зневажливо, а насправді схилявся над кожним рядком з увагою й чутливістю. І він, і Боккаччо взаємно дурили себе: кожен заприсягався, що давно покинув «вульгарні дрібниці», але і перший, і другий і далі писали вірші. Петrarка переглядав старі, поправляв, змінював. Йому по-

Аркуа. Могила Петrarки.

«Про своє власне та багатьох інших невігластво» (лат.).

трапляли до рук розрізнені аркуші, пожовклі й зім'яті, на яких була одна строфа чи навіть один рядок, «пам'ятка тисячолітньої давності», як він сказав одного разу. Над таким фрагментом поет розмірковував цілими годинами, викликав у пам'яті пору року, яка його породила, день — ранок чи вечір; спогади товпилися, приносячи картини місць, людей і його власну постать у пору зрілої молодості. Несподівано повертаєсь настрій творчого моменту, і вірш, уже засохлий, як ерихонська ружа, розвивався під живлющою росою.

Часом досить було тільки переписати якусь давню чернетку. «Дивна річ! — нотував Петrarка на берегах. — Цей сонет я колись перекреслив і відкинув геть, а тепер, через багато років, випадково прочитав і помилував. Переписав і поставив у належне йому місце 22 червня, в п'ятницю, о 23-й годині». Такими нотатками він супроводжував усі чернетки — по-латині, так що навіть тут, у зшигках італійських віршів, нас обминула нагода почути звучання його італійської прози. Шукаючи ж для відновлених сонетів «належне їм місце», поет вставляє написані після смерті Лаури поміж ті, які писав за її життя, і сам дивується в одному з «Тріумфів», що «*sop la stanca rep-pa*» — стомленим пером — женеться за золотим маревом юності.

З нотаток на чернетках можна було б скласти хроніку його життя, такі вони детальні. «1368 р., п'ятниця, 19 травня, серед ночі. Після довгого безсоння я схоплююсь нарешті з ліжка, і цей сонет, дуже давній, впадає мені в око після п'ятнадцяти років». Або: «Середа, 9 червня, після заходу сонця я хотів за це взятись, але мене кличуть на вечерю. Повернуся до цього завтра з самого ранку».

Це внучка, Елетта, вбігла до його кабінету. Вона одна мала право заходити туди будь-якої пори. То була вже велика дівчина й дуже схожа на діда. Носила ім'я матері Петrarки і нагадувала йому власне дитинство. Той самий голос, та ж усмішка і жвавість, те ж ясне волосся й бистрі очі. Коли зять, Франческіно да Бrossано, або дочка хотіли його про щось попрохати, то спочатку посылали до нього Елетту.

Жив він в Аркуа, малому містечку під Падуєю, між евангелійських узгір'їв, що диміли гарячими джерелами. Красу цієї околиці, такої ж чарівної, як Воклюз, псували стоячі води, котрі переходили в мочари та багна. Усно й листовно Петrarка схиляв падуанського князя осушити їх, навіть сам хотів узяти на себе частину витрат. Та йому не пощастило цього домогтись, думати було передчасно про це; лише XIX вік сповнив бажання Петrarки.

Поет мав невеличкий дерев'яний будинок на підмурівку, кілька кімнат унизу займала дочка з чоловіком та Елеттою, нагорі мешкав він сам, та й для секретарів знайшлися якісь комірчини. Дім стояв у саду, який сполучався з виноградником, трохи далі срібливеся оливковий гай. Не було нічого радіснішого, як дивитися на Елетту, що струшувала оливки. Дівча мало шкіру спілої оливки, таку саму, як і він у її роки. Та й сама вона вже дозріла.

Незабаром хтось прийде забрати її до свого дому. Посагу в неї немає, але дідусь явно сидить на золоті — всі так кажуть. Нема чого дивуватись: його вважають багатим скнарою. Ото здивуються, коли прочитають духівницю. Але Елетта матиме посаг. Вона візьме його з єдиного скарбу, який заховано в цьому домі — з бібліотеки. Петrarка розгладжує підборіддя, щоки, наче прагне зітерти посмішку, яка може зрадити його. Яке щастя, що він не залишив бібліотеки в Венеції! Яка завбачливість, що нікому її не відписав. Вона діста-

неться у спадок чесному Бrossano разом з цим будинком і садом, разом з виноградником і оливковим гаєм, який усіх їх переживе. Елетта матиме посаг.

Зі схованки у плюпітрі поет видобув духівницю, писану пам'ятного ранку, коли Урбан V повернувся до Рима. Прочитав першу сторінку й замислився над переліком міст і церков, де хотів би бути похованним, не знаючи, куди занесе його доля. Була там і Венеція зі св. Марком, був і Мілан із св. Амвросієм, і Рим з Санта-Марія Маджоре, була Парма з кафедральним собором, де багато років він був архидияконом, «некорисним і майже завжди відсутнім», була, нарешті, Аркуа, де хотів збудувати собі каплицю. Не було тільки сільського затишку над «чистими, солодкими, свіжими водами», де він колись мріяв померти під деревом, на яке спиралася Лаура: це лише молодість шукає собі могили в живій ідилії.

Петrarка по черзі переглянув легати. Двісті дукатів для собору в Падуї, двадцять дукатів для тієї церкви, де його буде поховано, сто дукатів для роздачі поміж убогими. Читав далі: «Згаданому вже князеві Падуї, якому з ласки божої ведеться найліпше, оскільки не маю нічого, що могло б для нього бути гідним даром, відписую свою картину, себто ікону N. M. P. роботи видатного художника Джотто, котру подарував мені мій друг Мікеле Ванні, флорентієць, твір такої краси, якої не розуміють невігласи, а знавці мистецтва стоять перед нею в зачудуванні... Магістрові Донато да Прато, старому вчителеві граматики, що живе в Венеції, коли він мені що-небудь заборгував, а я не знаю, скільки б то могло бути, все дарую й не хочу, щоб із цього приводу він був зобов'язаним перед моїм спадкоємцем».

Далі перераховувались суми, які Петrarка сам заборгував другові Ломбардо да Серіко, але то був стан розрахунків з року 1370, здавнений. Він уже брав перо, щоб ті числа змінити, але вчасно усвідомив, що не може зробити жодної зміни без засвідчення нотаріуса. Махнув рукою: «Самі розрахуються». І читав далі.

«Мої коні, якщо я матиму їх у хвилини відходу з цього світу, хай між собою поділять за жеребком Бонцумелло ді Вігонча і Ломбардо да Серіко, мої падуанські співгромадяни... Тому ж самому Ломбардо я залишаю ще свій малий кубок, круглий, срібний, позолочений: він питиме з нього воду, яку так охоче п'є, набагато охочіше, ніж вино. Пресвітерові Джованні да Бокета, хранителеві нашої церкви,— мій великий требник, що його я купив у Венеції за сто лір. Цей легат я роблю з застереженням, що після його смерті требник має лишитись у ризниці падуанської церкви для вічного вжитку священикам, які будуть за мене молитись.

Джованні ді Черталльдо, або Боккаччо, відписую п'ятдесят золотих флотинів, щоб купив собі зимову опанчу для нічної праці — мені соромно, що так мало даю такій великій людині».

Петrarку обсіли сумні думки. З Черталльдо надходили лихі вісті. Бідний Боккаччо вже не виходив з дому, припинив свої лекції про «Божественну комедію», тяжка хвороба прикувала його до ліжка. Найгірше те, що він віддався в руки жорстоким медикам. Петrarка здригнувся, згадавши тортури, якими ця зграя дурнів мучить його друга. Живцем крають його бритвами! Хто з них кого переживе? Він зітхнув і читав далі.

«Маестрові Томазо Бомбазіо з Феррари відписую мою чудову лютню, щоб вона грала йому не для марнославства минулого

життя, а на хвалу вічного бога. Перераховані тут друзі хай у вбогості цих легатів не скаржаться на мене, а на фортуну, якщо існує якась фортуна. З цього ж таки приводу назву в кінці того, хто мусить бути першим, а саме: маестра Джованні дель Оролюджо, лікаря, якому відписую п'ятдесят дукатів, щоб купив собі перстень і носив на пальці на згадку про мене.

Що стосується моїх домашніх, то воля моя така: Бартолемео да Сієна, званий Панкальдо, дістає двадцять дукатів, аби лишень їх не програв. Моєму слузі Дзіліо да Фйоренца, крім того, що йому належить за заслуги, теж двадцять дукатів, так само й іншим слугам, чи буду їх мати менше, чи більше, кожному, oprіч заслуг, по двадцять флоринів. З решти челяді кожному по два дукати, так само й кухареві. Якщо хто-небудь із друзів або слуг помре раніше за мене, його легат повертається до моого спадкоємця.

Єдиним спадкоємцем усього моого майна, рухомого й нерухомого, яке маю або матиму, хоч де б воно було, призначаю Франческо да Бrossано, а його самого прошу не тільки як спадкоємця, а й як найдорожчого сина, щоб гроші, котрі в мене знайдуться, поділив на дві частини й одну залишив собі, а другу виплатив, кому знає, що я хотів би віддати.

Перш ніж скінчу цього листа, мушу додати ще дві речі. По-перше: той клаптик землі, що маю за горами в місті чи граді Воклюзі, в Кавайльонській єпархії, оскільки не оплатилося б ані туди поїхати, ані когось послати,—хочу, щоб він став притулком для бідних, а на випадок, що це буде неможливим через перешкоду якогось закону чи ухвали, хочу, щоб він перейшов у власність двох братів, Джованні і П'єтро, синів померлого Раймона Моне, який був мені найвірнішим слугою. А якщо згадані брати померли обидва або один із них, то нехай земля перейде синам або внукам на згадку про цього Моне.

По-друге. Те, чим я володію з нерухомого майна в Падуї чи на території Падуї, або ще володітиму в майбутньому, хай стане власністю моого спадкоємця разом з рештою маєтку, з тією лише засторогою, що ані він сам, ані через якусь іншу особу не може поズбутися цього майна ні шляхом продажу, ні дарунку, ані віддачею у вічну оренду, ні в будь-який інший спосіб, ані навіть заставити через двадцять років після моєї смерті. Я роблю це в інтересах моого спадкоємця, який через незнання справи міг би понести збитки, бо коли з'ясує все докладно, нізащо не схоче її позбутись. Якщо ж раптом, оскільки кожен із нас смертний, Франческо да Бrossано, боронь бо же, помре раніше од мене, нехай тоді моїм спадкоємцем буде вище-згаданий Ломбардо да Серіко, котрий знає всі мої думки і котрий був мені найвірніший за життя, таким, сподіваюсь, він буде й після моєї смерті...

Додам іще одне: нехай після моєї смерті мій спадкоємець негайно напише моєму братові, ченцеві монастиря Монtre коло Марселя, і хай залишить йому право вибору, що він хоче — чи сто золотих флоринів, чи щороку по п'ять-десять, як собі хоче.

Це написав я, Франческо Петrarка; я склав би іншу ду-хівницю, якби був таким багатим, як вважає бездумне поспільство».

Ані слова про бібліотеку. Чи добре він зробив? Що для неї краще: бути в одному місці й залежати від ласки опікунів, з

яких один буде освічений і запобігливий, другий неук і недбалець, чи розпорошиться серед людей, в яких кожна з його книжок буде в пошані? Петrarка засміявся на думку, як будуть увиватись, підлещуватись до бідного Бrossano, щоб він їм щось урвав із того скарбу. Він хотів би знати, до кого потраплять його Вергілій, його Ціцерон, його Гомер. Хто буде сліпати над коментарем, який він виписував на берегах? Перед очима йому поставали обличчя друзів, далеких та близьких, давніх і нових — князів, кардиналів, єпископів, учених, поетів.

Ми б хотіли вторгнутись у думки поета й розсіяти його сумніви, кажучи: «Ти не спускаєш з ока цієї вергіліанської книги, яка супроводила тебе все життя — не бійся: вона не загине. Спочатку опиниться в домі твого друга Донді дель Оролодже, пізніше буде власністю Вісконті, а коли 1500 року їхні зібрання будуть розпорощені, переходячи з рук у руки, помандрує до Рима, де її закупить вчений єпископ Таррагонський, Антоніо Августин, а через сто років якийсь невідомий священик віддасть її кардиналові Боромео. Цей уже визначить їй долю, вмістивши в Амвросіанській бібліотеці Мілана, де й досі над нею зі зворушенням схиляються дослідники твоїх творів і життя».

Вже кілька місяців лежав на полиці під вікном поряд з Вергілем грубий том, який прислав йому Боккаччо. З листа Петrarка знов, що в цьому томі «Декамерон», переписаний рукою автора. Скільки то напрацювався бідний Боккаччо, скільки грошей вклав у пергамент, в оправу! І оце покірно просить прийняти несвоєчасний дар. Справді несвоєчасний, хоч і не в тому значенні, як це сказано в листі друга. Боккаччо цим словом пояснював ті двадцять років, що минули від закінчення твору, для Петrarки ж це означало: запізно, мій друге! Де знайти час для прочитання цієї грубої книги?

З зітханням простяг до неї руку. Ах, ця італійська проза — що за безнадійна праця! Але вступ з описом чуми прочитав одним духом. Далі переглядав тільки аркуш за аркушем, у нього з-під пальців вислизали свавільні жіночки та їхні легковажні пригоди. Застримався на останньому — й історію Грізельди перечитав до кінця, з увагою.

Ось чим він іще обдарує свого друга, якому так мало відписав у духівниці. Боккаччо отримає щось таке, що буде дорожче за найбагатший легат. Петrarка перекладе «Грізельду» латинською мовою, забезпечить цьому фрагментові «Декамерону» бессмертя і весь твір врятує від забуття. Він із запалом узвяся до праці. Елетта не могла допроситися, щоб учасно спускався на обід. Схиляючись над книжкою і бачачи, що її писано по-італійськи, дівчина набридала дідусеві, аби прочитав їй що-небудь. «Ні, моя дитино, цей твір молодості мессера Боккаччо не підходить для твоєї молодості». Внутика відходила від нього розсерджена, та, о диво, замість зникнути за дверима, ховалася в ці сторінки і спочатку була самою Грізельдою, потім її дочкою, якій була ровесниця.

Готовий переклад «Грізельди» Петrarка звелів гарно переписати й надіслати до Флоренції. Додав ще й листа... «Я збрехав би, — писав він, — якби сказав тобі, що твою книжку прочитав усю, бо й велика дуже і призначена для народу (написано-бо італійською прозою), праці в мене багато, а часу мало». Це буде його останній лист, він більш не хоче ні до кого писати. Valete amici, valete epistolae!

¹ До побачення. друзі, до побачення, листкі (лат.)

На нього чекала «Одіссея». З пером у руці він пробивався крізь текст нещасного Леонтіоса, шукаючи «смаку і запаху» великої поезії. Крізь відчинене вікно входила липнева ніч, обсипана зорями. Кумкання жаб змішувалося з гомоном віча на Ітаці. Саме починав говорити Лейокріtos, син Евенора, коли з руки в Петrarки випало перо й тоненькою смужечкою позначило свій останній лет на білому аркуші.

Так його знайшли другого дня, 19 липня 1374 року, напередодні сімдесятиліття; голова поета лежала на розгорненій книзі. Це було мрією всього його життя, щоб померти над книжкою з пером у руці. Vivendi scribendi que upus finis¹.

Декого не задовольняла така тиха смерть на самоті. Оповідали, що Петrarка помер у колі сім'ї й друзів, тримаючи в своїх долонях руку вірного Ломбардо да Серіко. В ту хвилину, коли він зачлющив очі, присутні побачили, як з-під балдахіну ложа вилетіла прозора хмаринка, вислизнула з кімнати, сіла на даху будинку, знову знялася й нарешті розплівлялася в повітрі.

Нікому невідомий ще був заповіт, у якому Петrarка просив, щоб його поховали «без будь-якої помпи, з найвищою скромністю», і падуанський герцог, не знаючи, що діє всупереч волі померлого, приїхав до Аркуа разом з усім двором. Поет лежав у дубовій труні, вбраний у той самий пурпурний плащ, який одержав од короля Роберто під час капітолійської вроочистості. Елетта наділа йому на голову лавровий вінок, який сама звила, як це робилось щороку в день його народження. Похорон відбувся 24 липня.

Жалобний похід вів єпископ Падуї в супроводі єпископів з Верони, Віченци і Тревізо. Їх оточував увесь падуанський клір, було багато ченців з абатами і пріорами. Над труною несли парчевий балдахін, сама труна була вкрита чорним сукном з золотими торочками. Несли її шістнадцять докторів права, весь падуанський університет ішов за нею. Надгробну промову виголосив фра Бонавентура да Перага з ордену пустельників, згодом кардинал. Труну поставили в склепі церкви в Аркуа, звідки через шість років її перенесено до гробниці з червоного мармуру, яку збудував Бrossано на площі перед церквою.

У травні 1630 року якийсь чернець, фра Томмазо Мартінеллі, відбив одну стінку саркофагу і витяг з нього праву руку Петrarки. Як зізнався на процесі, він хотів її подарувати Флоренції, яка не могла стерпіти, що обидва великі поети родом із Флоренції, Данте і Петrarка, лежать перед чужих. Украдена реліквія невідомо якими шляхами домандрувала до Мадріда, де її, закриту в мармуровій урні, поклали в музеї. Через триста років після фра Томмазо вчені відкрили саркофаг. Виявилось, що зріст Петrarки сягав 1,83—1,84 метра, права нога його була коротша за ліву на один сантиметр, він мав великий ніс і могутній череп, отож його мозок набагато перевищував середні розміри.

Та Петrarка мріяв, щоб на його могилі сіла Слава й казала відвідувачам: «Його тут немає, шукайте серед живих, які шанують його ім'я».

З польської переклав Анатолій СЕДИК

¹ Життя і творчості спільний ківець (лат.).